

Monok István

**Könyvkatalógusok és
könyvjegyzékek Magyarországon
1526-1720**

Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás

Szeged, 1993.

TARTALOM

Bevezetés: mely témakörökkel és forrásokkal nem foglalkozunk

Olvasmánytörténeti forrásaink tipológiája 1526-1750

I. OLVASMÁNYTÖRTÉNETÜNK JEGYZÉKSZERŰ FORRÁSAI

- I.1. Katalógusszerű összeírások
- I.2. Jegyzékszerű összeírások (hivatalos szervek összeírásai)
- I.3. Jegyzékszerű összeírások (intézményi könyvtárak katalógusai mint magángyűjtemények jegyzéke)
- I.4. Személyes iratok
- I.5. Egyéb források

II. OLVASMÁNYTÖRTÉNETÜNK NEM JEGYZÉKSZERŰ FORRÁSAI

- II.1. Levelek
- II.2. Irodalmi források
- II.3. Idézetek (idézetjegyzékek)
- II.4. Könyvbejegyzések
- II.5. Töredék-adatok

A dokumentumok forráskritikai elemzése

A katalógusok és jegyzékek bibliográfiai szempontú jellemzése
Az egyes könyvtételek azonosíthatósága (állományrekonstrukció)
Az interpretáció lehetőségei és a források

Olvasmánytörténeti források kutatása, nyilvántartása és kiadása

Zárszó

**MONOK, István: Bücherkataloge und Bücherverzeichnisse in Ungarn 1526-1720.
(Quellentypologie, Quellenkritik, Quellenausgabe)**

Bevezetés: mely témakörökkel és forrásokkal nem foglalkozunk

Amikor 1979-ben elkezdődtek azok a munkálatok, amelyek eredményeképpen ma több, mint 1500 magyarországi könyvlistát ismerünk az 1526-1720 közti időszakból, Keserű Bálint a program céljainak meghatározásakor arra a kezdeményezésre utalt, amelyet Jakó Zsigmond a kolozsvári polgárság anyagi kultúrájáról írott cikkében képviselt. Kifejezetten azoknak a forrásoknak összegyűjtését tűztük ki tehát célul, amelyek a szűken vett olvasmánytörténetet dokumentálják; azt, hogy az adott időszakban ki, mit, mikor olvasott - Keserű Bálint szavai-val: „Bizonyosra vesszük, hogy [...] az eddiginél pontosabb képet kaphatunk arról: mit olvastak a kb. 1530-1730 közti két évszázadban a magyar társadalom különböző osztályaihoz, rétegeihez, korcsoportjaihoz tartozók; mit a három részre szakadt ország különböző területein; mit a városi polgár és mit az udvarházak köznemese; mit a férfiak és mit a nők; mit a katolikus és mit a protestáns felekezetek által irányított gyülekezetekben, iskolákban.” Ez az 1979-ben fölvetett, 1983-ban nyomtatásban is megjelent kérdés a korszak európai szakirodalmában hasonlóképpen fogalmazódott meg (főként a források gazdagsága miatt persze ezek szélesebb kört érintettek): Paul Raabe (1982): „Die historische Leserforschung [...] fragt: Wer las? Was wurde gelesen? Wie wurde gelesen? Wann las man? Man möchte die Lesertypen, Lesegewohnheiten und Lesestoffe in früheren Zeiten erkunden.”; K. W. Humphreys (1986): „Our questions are: what books were available and where, who read them, what evidence is there that they were used and what effect did this use have on society (if any)?”.

Kutatómunkánk középpontjába tehát (a fentiek szellemében) a magánkönyvtárak jegyzéke került. Már kezdettől világos volt azonban számunkra, hogy a legtágabban megfogalmazott cél - az európai szellemi áramlatok hazai recepciójának az olvasmánytörténet forrásaival lehetőség szerinti egzakt körülírása - eléréséhez nem elég pusztán ezt a forrástípust kutatni. Figyelembe vettünk tehát minden olyan dokumentumot, amely az említett korszakban a könyvre vonatkozott.

Az eredeti célkitűzés természetesen korlátozó is volt. Nem akartunk foglalkozni „minden könyves ügy történetével”, ennek forrásaival, így a hazai könyvtermeléssel és az ezzel szorosan összefüggő tudományterületekkel (úgy mint a nyomdászattörténet, a nyomdászat technikájának története, a papírtörténet, a könyvillusztráció, a könyvkötészet, a könyvkereskedelem); a hazai intézményi könyvtárak történetével (a nyilvános könyvtárak, a városi könyvtárak, a világi egyházak és rendházak könyvtárai, az egyetemi és iskolai könyvtárak); s azokkal a forrásokkal, amelyek egyes könyvek egyes olvasóra tett hatását dokumentálják. Röviden: célunk az olvasás hazai társadalomtörténete forrásainak feltárása volt, olyan szempontból, hogy a korabeli olvasók a társadalom mely rétegeiből kerültek ki, mit olvastak, és időben ez az olvasmányanyag hogyan változott. Mindezt az említett recepciótörténet érdekében, tehát nem foglalkoztunk az olvasási szokásokkal és így most még az olvasók típusaival sem.

A feltárt forrásanyag azonban eloszlatta azon reményeinket, hogy munkánk a kutatási szakaszban is az említett szűk területre koncentrálódhat. Egy könyvkereskedő vagy egy könyvkötő hagyatéki összeírása, amely összeírás kiterjed a raktárkészletre is, kiváló forrása a könyvkereskedelem, illetve a könyvkötészet történetének, amellet, hogy az adott területen ténylegesen rendelkezésre álló, elolvasható könyvekről is hírt ad. A canonica visitatiók jegyzőkönyveiben gyakorta a lelkész magánkönyvtárát is összeírták, a plébánia, a parókia könyvtára pedig lelképásztorok sorát szolgálta. Az iskolai matrikulákkal egy könyvben vezetett iskolai könyvtárak katalógusai mellett ott vannak az egyes adományok jegyzékei,

néha a kölcsönzésekre vonatkozóan is találunk megjegyzést. E könyvanyag a korabeli értelmiség képzésében csaknem a magánkönyvtárakkal azonos súllyal vett részt, hiszen a legérzékenyebb korban találkozhatott vele a tanuló. Ugyancsak a kolostorok könyvtárainak összeírásakor az adományokat is felsorolják; maguk a könyvek a kolostor lakóinak, illetve a rend tagjainak rendelkezésére álltak. A nyilvános könyvtár katalógusa (Kassa) - ha ténylegesen nyilvános könyvtár volt - pedig szintén nem hagyható ki a vizsgálatból.

A kutatás további tervezhetősége érdekében határoztuk el - eredményeink részleges összefoglalásául - a feltárt források tipológiájának elkészítését, szembesítve azt más rendszerező munkák eredményeivel. Fontosnak találtuk ezt azért is, hogy lássuk, mely forráscsoportra nem fordítottunk eddig kellő figyelmet, illetve melyek azok, amelyek nálunk teljesen hiányoznak.

Forrástipológiánk összeállítása előtt szólnunk kell három fontos megszorításról:

Jóllehet az első olvasmánytörténeti „Quellenkunde” összeállításával már a XVIII. században próbálkozott Christian Felix Weisse (1726-1804), Ferdinand Eichler pedig 1903-ban megfogalmazta azt az igényt, amely a német könyvtártörténet forrásgyűjteménye iránt már akkor felmerült, mindmáig mégsem készült könyvtár- és olvasmánytörténeti forrástipológia.

1984-ben Reichard Wittmann arról beszélt a wolfenbütteli „Arbeitskreis für Geschichte des Buchwesens” 6. ülészakán, hogy a forrástipológia összeállítójának részben könnyű dolga van, hiszen a források a kezében vannak és nem kell átrágnia magát hatalmas szekunder irodalmon, de nehéz dolga van, „weil man sich ohne methodische Absicherung auf unbekanntem und schwankendem Boden vorwagen muss.” 1987-ben megjelent a németországi könyv- és könyvtártörténeti kutatások addigi eredményeit számbavevő, s a további irányokat kijelölő kézikönyv. Georg Jäger „Historische Lese(r)forschung” című tanulmányának összegzésében kitér a forrástipológia és a kutatómódszertan hiányára: „Meine Ausführungen laufen auf Desiderata hinaus: die historische Lese(r)forschung benötigt zum einen eine Methodologie und zum anderen eine Quellenkunde und Quellenkritik, um sich als wissenschaftliche Disziplin zu konsolidieren.” Ez utóbbi tanulmány fogalmazta meg számunkra legkonkrétabban azt a különbséget is, ami a mai olvasásszociológia és a történeti olvasmányműveltség kutatása között van: „Für die aktuelle Leserforschung ist der Leser «die abstrakte Summe aller seiner möglichen Erscheinungsformen», d. h. Bezugspunkt und Integrationsfigur der gewonnenen Daten. Historische Leser sind Konstrukte auf der Basis quellenkritisch und methodisch gewonnenen Daten aus dem überlieferten Material.”

Ezért mi is megtehetjük első megszorításunkat a hazai koraújkori olvasmánytörténeti forrástipológiánkkal kapcsolatban:

Mostani feladatunkhoz azok a rendszerező munkák, amelyek a könyvtártörténet (a kezdetektől napjainkig feldolgozó) forrásait elsősorban a történettudomány tipológiai és kutatómódszertani eredményei alapján egyetlen elvont rendszerbe akarják foglalni, nem, vagy csak kevésbé használhatóak. Ilyen például Hermann Jean de Vleeschauwer rendszere az „Encyclopaedia of Library History”-ban, vagy Richard Krzys tanulmánya (Library historiography); de ide sorolható Haynes McMullen, Johann Gustav Droysen és Hans Joachim Koppitz forrásrendszertana is. Az ilyen típusú munkákról ad átfogó képet Andreas Anderhub „Grundzüge einer Quellenkunde zur Bibliotheksgeschichte” című tanulmányában, azzal a tanulással, hogy az egyes korszakok olvasmányműveltségének kutatása külön-külön módszereket is megkíván.

A másik megszorítást a középkori források oldaláról kell tennünk. A medievisztika fejlettségét bizonyítja, hogy 1972 óta, amikor elhatározták egy „Typologie des sources du Moyen Age occidental” elkészítését, közel száz egy-egy forrástípust elemző kismonográfia jelent meg. Léopold Genicot a vállalkozást bevezető füzetében a források rendszerét a

történettudomány kívánalmi szerint állította össze, így a könyv-, a könyvkultúra- és az olvasmánytörténet nem képez külön fejezetet. A könyv (livre), az írás (l'écriture) mint általános probléma mellett a „Sources d'histoire de la pensée” közt ott találjuk a könyvtárkatalógust (catalogues des bibliothèques), de természetesen a többi, alább tárgyalandó forrás egy-egy szakterülethez került (pl. a hagyatéki összeírás a „sources administratives” csoportba). Egy-egy forrás értékelésénél persze figyelembe kell vennünk az itteni eredményeket, de rendszerként mostani célunk eléréséhez nem használhatjuk.

A harmadik, immár a XVI-XVIII. századra vonatkozó rendszerezés - noha erős megszorításokkal használandó - már nem zárható ki egyértelműen a vizsgálatból, akkor sem, ha Magyarországon csak elvétve fordul elő e csoporthoz tartozó forrástípus. Ez a forráscsoport a kereskedelmi könyvkatalógusok csoportja, amelyet Günther Richter elemzési szempontjait figyelembe véve Reichard Wittmann csoportosítása szerint tekintenénk át. Archer Taylor és Albert Ehrmann saját, a nyomtatott katalógusokat összefoglaló bibliográfiájukban a kronologikus, területi elvet követték, illetve forrásrendszerezésük lényegesen nagyobb csoportokat érint, mint Wittmanné. Ez utóbbi szerint a kereskedelmi katalógusok típusai a következők:

1. Egyes nyomdák termékkatalógusai (Kataloge von Buchdruckern und Druckerverlegern)

Ehhez a csoporthoz egyetlen 1720 előtti könyvlistánk tartozik, a nagyszombati jezsuita nyomda termékeit bemutató nyomtatott katalógus: *Catalogus librorum qui in Academia S. J. Typographica venales habentur. Tynaviae, 1710, Typis Academicis S. J.* Meg kell még említeni Kénosi Tózsér János: *De Typographiis et Typographis Unitariorum in Transylvania* című kéziratát, amely semmiképpen sem kereskedelmi jegyzék, de felsorolja a kolozsvári és a gyulafehérvári nyomdák unitárius termékeit, s e kiadványokról az információ, ha szűk körben is, de terjedt. Nemzetközileg is fontos az a Sopronban előkerült jegyzék, amely a tübingen/urachi Ungnád-Truber-féle nyomda termékeit sorolja fel, ami Magyarországra minden bizonnyal a könyvkereskedelemben is érdekelt soproni kereskedők révén kerülhetett.

2. Könyvkiadók ajánló-katalógusai (Kataloge von Verlegern und Verlegersortimenten)

3. Könyvkereskedők válogatott ajánló- és állományjegyzékei (Sortiments- und Lagerkataloge) - ide sorolva az olyan XVIII. századi kumulált jegyzékeket is, mint a Georgi.

Jóllehet nyomtatott jegyzékünk e típusból nincsen, de megemlíthetjük itt Hans Gallen kassai könyvkötő és könyvkereskedő hagyatéki összeírását (1583), amely kiterjedt a raktárkészletre is. A jegyzék jellemzésére nem alkalmazhatjuk azokat a szempontokat, amelyeket a kereskedelmi jellegű katalógusokra Richter megjelöl, illetve azok közül csak néhány vehető figyelembe. Hasonlóan hagyatéki leltárból ismert két könyvkötő raktárkészlete is, amelyeket e forráscsoportban meg kell említenünk: Zacharias Milch soproni (1704) és Caspar Wisst kassai (1714) kereskedő-polgárokról van szó.

4. Antikváriumkatalógusok, illetve ezek egy speciális formája az aukciókatalógus (Antiquariatskataloge und Auktionskataloge) - megjegyzendő, hogy ezen utóbbiak sokszor lényegében magánkönyvtár jegyzékének is tekinthetők.

Az első Magyarországról ismert nyomtatott, e forráscsoporthoz sorolható katalógus 1763-ból való, a Bánffy-könyvtár nagyszombati elárverezésekor készített katalógus.

5. Kölcsönkönyvtárjegyzék (Leihbibliothekskataloge)

6. Vásári katalógusok (Messkataloge) - külön kiemeljük David L. Paisey értékelését e forráshoz, tudniillik szerinte a XVI-XVII. századi könyvtermés nincs e könyvpiaci katalógusokban említve.

Wittmann ezeken a katalógus-típusokon kívül megemlíti még a ritka könyvek jegyzékeit (Cathalogi rariorum librorum), amelyeket mi besorolhatónak látunk a válogatott ajánlójegyzékek (Sortimentskataloge) közé, és a cenzúrajegyzékeket (Zensurverzeichnisse), ide értve az Indices librorum prohibitorum is. Külön említést kell tenni arról a csakis Tirolban ismert cenzúra-tevékenységről, amelyben a főherceg által kinevezett bizottság a tulajdonosoktól magánkönyvtáraik jegyzékét kérte meg. Amit aztán ez alapján gyanúsnak találtak, azt elkérték, s részben ingyen, részben féláron „igaz katolikus szellemű” művekre cserélték. E könyvvizsgálat (Büchervisitation) forrásai az innsbrucki Tiroler Landesarchiv Regierungsakten, Causa Domini, illetve a Ferdinandeum fondjaiban találhatók.

A cenzúrával kapcsolatos forrásoknál meg kell állnunk egy pillanatra, hiszen az az összeírás, amely Christoph Nicolaus Voigt (1678-1732) Nagyszébenben hagyott könyveiről készült (1714), az ottani evangélikus egyházi cenzúra terméke. Gátat kívántak vetni ugyanis a pietista tanok terjedésének. A másik, már határozottabban a cenzúra működését jelző eset eredménye az az 1720-1721-ben készült három összeírás, amely a határon megállított könyveket sorolja fel (Frankfurtból Eperjesre kellett volna a könyveknek megérkezniük).

Csoportosításában Wittmann nem tér ki a könyvkereskedelem nem katalógus-szerű forrásaira, amelyek azonban az egyes (magán- illetve intézményi) gyűjtemények anyagát dokumentálják. Fontosnak látjuk azonban jelezni - különösen mert hazai példa is van rá - a nyomdászok, a könyvkereskedők számláinak fontosságát. A magyarországi koraújkori könyvkereskedelem történetének forrásai minden bizonnyal nem az egykori Magyarország levéltáraiban, hanem Németországban vannak. A nürnbergi kereskedők dél-kelet-európai kapcsolatairól - benne a könyvkereskedelemtől is - Ute Monika Schwob írt példaértékű monográfiát, alapvetően ottani forrásanyagra támaszkodva. Számunkra most természetesen Jean Aubry, Erhardt Widmar és Erhardt Hiller Batthyány Boldizsárnak küldött számlái az érdekesek, hiszen a németújvári gyűjtemény XVI. századi anyagáról (az első beszerzésekről) ezek tájékoztatnak. Ugyanígy meg kell említeni a Lang Mátyásnak küldött számlákat is, amelyek a soproni evangélikus gyülekezeti könyvtár kialakulása történetének nélkülözhetetlen forrásai.

Reichard Wittmann forrástipológiájának második részét - a kereskedelmi katalógusok mellett a másik fő csoport: az állományjegyzékek (Bestandverzeichnisse) - nem dolgozta ki, csak jelzésszerűen utalt arra, hogy ez a nagy csoport alapvetően két részre osztható: a nyilvános, illetve az intézményi könyvtárak katalógusaira (Kataloge öffentlicher Bibliotheken) és a magánkönyvtárak katalógusaira (Kataloge privater Sammlungen aller Provenienzen).

Az eddigiekben vázlatosan áttekintettük azokat a forrásokat, amelyek a könyvtermelésnek az olvasóhoz való közvetítését teszik kutathatóvá, azzal a sajnálatos megállapítással, hogy a nyomdászat korabeli hazai állapotának megfelelően ezek a források nálunk gyakorlatilag teljesen hiányoznak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy európai összehasonlításban a könyvfogyasztás felől közelítve is ilyen szomorú lenne a kép. Kitűzött célunk: az olvasás hazai társadalomtörténete forrásainak feltárása jelentős mértékben előrehaladt, s ha igaz Reichard Wittmann értékelése, miszerint „zweifellos sind die Bestandskataloge öffentlicher und privater Sammlungen eine via regia zur Erforschung der Sozialgeschichte des Lesens”, akkor az összegyűlt forrásanyag rendszerezésével, elemzésével közelebb kerülhetünk az európai szellemi áramlatok hazai recepciójának ilyen szempontú körülírásához.

Bevezetésünk végén még három megjegyzést kell tennünk:

(1) Vannak olyan intézmények amelyek nem léteztek az 1720 előtti Magyarországon - akadémiák, olvasóköri, nem kereskedelmi kölcsönkönyvtárak, egyes folyóiratok köré csoportosult klubok (Akademien, Lesegesellschaften, Leihbibliotheken, Journalzirkel) - így értelemszerűen ezek könyvtárkatalógusai nem szerepelnek tipológiánkban.

(2) Az európai forrás-rendszertanok külön kitérnek arra, hogy a forrás - megjelenését tekintve - kéziratos vagy nyomtatott, s ezen belül milyen (egylapos nyomtatvány, plakát, önálló kötet stb.). Paul Raabe külön tanulmányt szentelt csak a nyomtatott intézményi könyvtárkatalógusok rendszerének (1750-ig 48 ilyen sorol fel). Magyarországon az első nyomtatott jegyzék az említett jezsuita nyomda termékeit felsoroló kiadvány (1710), az első kinyomtatott magánkönyvtárjegyzék pedig az ugyancsak említett aukciókatalógus a Bánffy-család könyvtáráról. Nálunk tehát minden könyvjegyzék kéziratos.

(3) A könyvtárakról való gondolkodásnak Európában a XVIII. század közepéig hatalmas szakirodalma van. E művek hazai recepciótörténete nincs még feldolgozva. Az első általunk ismert, magyar szerzőtől származó ilyen munka: *Disputatio de bibliothecis ... in Academia Lipsiensis die 13. Aprilis A. C. MDCLXXVIII. Publ. prop. M. Johannes Georgius Zihn ... respondente Adamo Gruber Sempronio-Pannonico. Lipsiae, 1678.*

Olvasmánytörténeti forrásaink tipológiája 1526-1750

I. OLVASMÁNYTÖRTÉNETÜNK JEGYZÉKSZERŰ FORRÁSAI

I.1. Katalógusszerű összeírások

Dolgozatunk következő részében a katalógusszerű összeírásokat úgy mutatjuk be, hogy külön választjuk az intézményi- illetve a magángyűjteményekre vonatkozó mondandókat, de hangsúlyozni kívánjuk, hogy ez a különválasztás, és az ezen belüli csoportalkotás már nem a forrástipológia szerves része.

Az intézményi könyvtárak katalógusai, állományjegyzékei:

A kor hazai könyvanyagáról a retrospektív nemzeti bibliográfia, a magyarországi szerzők bárhol megjelent műveit számbavevő Régi Magyar Könyvtár harmadik kötete és a ma is meglévő könyvek possessorbejegyzései alapján rekonstruált állományjegyzékek mellett a nem privát gyűjtemények kézirattári, illetve levéltári forrásai informálnak elsősorban. Ezért tartjuk fontosnak az olvasmánytörténet forrásai számbavételekor ezt a dokumentumkört is. Albert Derolez definíciója szerint „catalogue de bibliothèque: une liste, complète ou non, de livres appartenant à une collection ordonnée, classée selon un système convenu et permettant de retrouver un livre dans cet ensemble.” A kérdés tehát az, hogy az ismert könyvösszeírások megfelelnek-e ezen kritériumoknak, főként a visszakereshetőségre gondolva. Az egykori jelzeteket is megadó összeírások mindenképpen, de ilyen nagyon kevés van. Azokban a könyvtárakban, ahol egyes thecák külön-külön elnevezéseket kaptak (akár égtájak, akár a könyvek provenienciája szerint), feltehetően ugyanolyan sorrendben álltak a könyvek a polcokon, ahogy azokat felsorolva látjuk. A legtöbb katalógus szakrendben (tehát tartalmi csoportosításban) vagy nagyság szerint (formai elv szerint csoportosítva) adja meg a könyvek adatait. Nem tudunk azonban elképzelni olyan összeírási módot, amely ne az adott könyvsorrendet mutatná, legfeljebb az egyes nagyobb csoportok helyét nem jelöli meg a könyvjegyzék összeállítója. A visszakereshetőség kritériuma tehát ezen jegyzékek esetében is érvényesül. Ugyanez mondható el az alább említett magánkönyvtárakról, illetve állományukról, a könyvtárrendezések során vagy a könyvanyag egyéb alkalommal történt számbavételekor készült katalógusokról is, amelyek így, a fentiek értelmében többek a könyvjegyzékekénél.

Világi intézmények könyvtárainak katalógusai

Nyilvános városi könyvtár katalógusa (Cathalogus Bibliothecae Publicae)

A város bibliotékájának nyilvánossá tétele a polgárok számára az európai városokban is csak a XVII. század első harmada után kezdődött meg. Az első magyarországi példa 1670 körülre datálható, s e kassai könyvtárnak a katalógusát is ismerjük. Legalábbis a katalógus címe erre utal. Sajnos azonban a könyvtár tényleges működésére semmilyen dokumentumunk sincsen. Sem a Városi Tanács jegyzőkönyveiben, sem más, a város művelődési életének történetére vonatkozó forrásban nem találtuk nyomát - ez a tény mindenképpen zavarba ejtő a gyűjtemény nyilvános voltát illetően.

Városi könyvtárak (Stadtbibliothek bzw. Ratsbibliothek) katalógusai

Ezek a gyűjtemények tulajdonképpen a városi tanácsok kézikönyvtárai voltak. Amikor egy-egy város áttért valamely protestáns hitre, a szerzetesi közösségek gyűjteményeit sokhelyütt a tanácsok vették át (Kassa, Nagyszében, Brassó stb.). Ezek a gyűjtemények azonban lényegesen nagyobbak voltak annál, mint amire az adminisztratív, a jogi teendők ellátásában szükség volt, ezért általában a helyi protestáns közösség iskolája kapta meg a gyűjteményt, vagy kivételes esetben (Kassa) - amennyiben ez kétségtelenül bizonyosan állítható - nyilvános városi könyvtárrá vált. Ezért e forráscsoporthoz azokat a fennmaradt katalógusokat soroljuk, amelyekben egyértelműen a tanácsok gyűjteményéről van szó (Ratsbibliothek).

Más világi gyűjtemények katalógusai

Ide kellene sorolni például a tudós társaságok, olvasóköri könyvtárainak katalógusait, de ilyen nem maradt fenn. A Soproni Tudós Társaság könyveiből is csak néhányat ismerünk. Megjegyezzük azonban, hogy a két nagy XVI. századi tudós-gyűjtemény - Hans Dernschwam (Besztercebánya), és Zsámboki János (Bécs) -, jóllehet magángyűjtemény, baráti körben házi kölcsönkönyvtárként is szolgált: tulajdonosai kölcsönadták a könyveket, szűkebb környezetük használta a könyvtárat. Egy-egy főúr bibliotékája is segítette az udvarába hívott tudósok munkáját: Batthyány Boldizsár (Németújvár), Thurzó György (Biccse), illetve megemlíthető a Bejte testvérek gyűjteménye, amelyről nem maradt ránk katalógus. Ténylegesen azonban e csoportba („más világi gyűjtemények katalógusai”) csak a Kassai gyógyszerész-tár 1714. évi könyvkatalógusa sorolható.

Iskolai könyvtárak katalógusai

E források különválasztását - s ráadásul a világi könyvtárak közé helyezését - röviden indokolni szeretném. A kor iskolái, bármilyen fokú intézményről is legyen szó, egyértelműen valamely felekezet szellemi befolyása alatt működtek. A két egyetem (Kolozsvár, Nagyszombat) jezsuita egyetem volt, kollégiumaik kivétel nélkül - igaz városonként és korszakonként változó mértékben - a helyi egyházközösség elvárásainak megfelelően működtek. Iskola-történetileg azonban - de könyvtártörténeti szempontból mindenképpen - elkülöníthető két csoport, miszerint az iskolának van-e világi alkalmazottja, illetve, hogy az iskolai könyvtár az iskoláé-e vagy az egyházé. Részben a katalógusok fejléce orientál a kérdés megválaszolásában (pl. Szászváros, református kollégium: *Libri ecclesiae et scholae*), de egyéb dokumentumok egyértelművé tehetik a választ - pl. a kolozsvári Unitárius Kollégium gyűjteményét a templomban helyezték el, de iskolai használatú volt. Nem tekinthető azonban (világi) iskolai könyvtárnak egyes szerzetesrendek gyűjteménye, hiszen általában a „*Catalogus librorum residentiae ...*” címet viselik, s bárha a rend tagjai a helyi iskolában tanítottak, ezek a könyvek a diákság számára csak kivételesen voltak hozzáférhetőek.

Egyetemi könyvtárak katalógusai

Jóllehet már a XIII. századból maradt ránk olyan emlék, amely „*studium generale*” felállítását említi, folyamatosan hosszabb ideig működő felsőfokú iskolát először Pázmány Péter alapított Nagyszombatban (1636). Az egyetem könyvtárának első katalógusai (1690-1730) fennmaradtak, kiadásuk folyamatban van. Külön fel kell hívni a figyelmet arra a könyvbejegyzésekből rekonstruált katalógusra (tehát nincs birtokunkban korabeli katalógus, amelyet e tipológiai csoportba sorolhatnánk), amely a Báthori István alapította kolozsvári jezsuita egyetem (1579-1603) könyvtárából 490 darabot sorol fel.

Kollégiumi könyvtárak katalógusai

A ránkmaradt katalógusok jelentős része az iskolai matrikulákkal közös kötetbe bejegyzett könyvjegyzék. Nem soroltuk ehhez a csoporthoz azokat a kisebb könyvlistákat, amelyek a kollégium számára tett könyvadományokat jelzik. Ezek magángyűjtemények forrásaiként kerülnek tipológiánkba. Fontos azonban kiemelni azt a tényt, hogy az egyes iskolai könyvtárak történetének megírásakor azok az adatok, amelyek forrástipológiailag nem ide tartoznak (az ott tanult diákok magukkal vitt iskolai könyvei, alapítványoknak az iskola számára vett könyveinek jegyzékei stb.) többségben vannak. Ide is besoroltuk viszont az előzőekben már említett két katalógust, amelyek templomi és iskolai gyűjteményeket együtt inventálnak (Szászváros református iskola, Kolozsvár unitárius iskola).

E forráscsoporton belül kisebb egységeket felekezetenként tudtunk képezni, illetve megemlítjük az alsóbbfokú iskolai könyvtárakra vonatkozó ismereteink hiányát:

- Katolikus kollégiumok könyvkatalógusai
- Református kollégiumok könyvkatalógusai
- Evangélikus kollégiumok könyvkatalógusai
- Unitárius kollégiumok könyvkatalógusai
- Alsóbb iskolák könyvtárainak katalógusai

Egyházi könyvtáraink katalógusai

Világi egyházak könyvtárainak katalógusai

Érsekségi, püspökségi könyvtárak katalógusai

A tárgyalt időszakban a magyarországi és az erdélyi katolikus egyház szervezetileg speciális helyzetben volt, rendezett állapotokról csak a török kiűzése után beszélhetünk. Az erdélyi püspökséget Fráter György szekularizálta, s noha rendre kinevezték a püspököt, ez ténylegesen csak a cím viselését jelentette számára. Erdély tehát a katolikus világi egyházszervezetet tekintve csonka struktúrájú volt, ennek megfelelően könyvtártörténetileg nem tárgyalható. A gyulafehérvári gyűjtemény majd csak a XVIII. század második felére alakul ki Batthyány Ignác tevékenysége nyomán. A Királyi Magyarország korszakunk jelentős részében protestáns többségű volt. A katolikus részeken a katolikus hierarchia csonkán megmaradt, illetve a török által elfoglalt területekről a püspökségek központjai Nagyszombatba, Pozsonyba kerültek.

Ennek megfelelően azok a könyvgyűjtemények, melyeknek katalógusai e csoportba tartoznak, többségükben a Felvidéken voltak. Az esztergomi érseki könyvtár a török kiűzése után visszaköltözött eredeti helyére. A püspöki könyvtárak közül a győri, a nyitrai és a nagyváradi maradt a helyén, a többi püspökség (Szombathely, Eger, Pécs, Székesfehérvár, Csanád, Kassa), illetve a kalocsai érsekség könyvtára a tárgyalt időszak után keletkezett. A magyarországi könyvtártörténetnek vitathatatlanul a XVIII. század második fele az egyik legszebb korszaka: a ma is látogatható műemlékkönyvtárakat többségükben ekkor alapították.

Az 1526-1720 közötti időszakból katalógus csak az esztergomi Lippay-Szelepcsényi-féle gyűjteményről maradt ránk.

Nem számíthatók ide a főpapi magángyűjtemények katalógusai, hiszen nem egyértelmű, hogy az örökség hova került: nem volt olyan előírás, amely kötelezővé tette volna a főpapoknak, hogy könyvtárukat saját egyházukra hagyományozzák. Gyakran az oldalági örökös volt a kedvezményezett (Mossóczy Zakariás a Kecskés családra hagyta könyvtárát, de Pázmány Péter bibliotékája is részben unokaöccséhez, Pázmány Miklóshoz került.)

Káptalani könyvtárak katalógusai

A középkori káptalanok, illetve az egyes szerzetesrendek kezében volt hiteleshelyek (ilyen értelemben káptalanok) könyvtárainról a koraujkorból nem maradtak fenn jegyzékek.

Plébániák, parókiák, templomok könyvtárainak katalógusai

Az elkülönítés itt (plébániai könyvtár vagy templomi könyvtár) még nehezebb, mint a templom és az iskola esetében. A differenciálás szempontja csak az lehet, hogy az adott gyűjtemény hol volt elhelyezve. Elvileg elválasztható lenne a templomokra, illetve a plébániákra vonatkozó forráscsoport úgy, hogy elkülönítenénk a canonica visitatio során keletkezett könyvjegyzékeket az egyes (nagyobb) templomok könyvtárának számbavételekor készült katalógusoktól.

Templomok könyvtárainak katalógusai

- Katolikus templomok

Ehhez a csoporthoz azoknak a gyűjteményeknek az összeírását soroltuk, amelyek a templom berendezésének, javainak összeírásakor keletkeztek, tehát a canonica visitatio során a „Libri templi ...” kezdetű összeírást csak akkor, ha külön megemlítik, hogy a könyvek ténylegesen a templomban voltak elhelyezve, s nem csupán a templom tulajdona volt a bibliotéka. Ha a parókián voltak a könyvek, akkor azt más kódszámnál tartjuk nyilván.

- Protestáns templomok

Ez esetben az iskolai könyvtáraknál említett két példa idézhető (Szászváros református, Kolozsvár unitárius iskola).

Plébániai, parókiái könyvtárak katalógusai

Ezek a katalógusok nagy többségükben a canonica visitatio során keletkeztek, illetve akkor, amikor a lelkipásztor váltásakor leltárt készítettek a plébánia, a parókia javairól. Azokat a jegyzékeket, amelyek akkor keletkeztek, amikor magánszemélyek végrendeletileg vagy adományképpen könyveket adtak a plébániának, illetve a parókiának, magánkönyvtárként jeleztük tipológiákban, mert forrástipológiailag hagyatéki inventáriumok vagy adományjegyzékek.

- Katolikus plébániák könyvtárainak katalógusai

A tridenti zsinat rendelkezései értelmében Magyarországon is kötelező volt bizonyos könyveknek a plébániai könyvtárakban való őrzése, illetve használatuk a napi vallásgyakorlat során. Ez a rendelkezés később kiegészült azzal, hogy a pap könyveit halála után a plébánia örökli - így azok a jegyzékek (noha forrástipológiailag ismét csak a magángyűjtemények katalógusai közé soroltuk őket), amelyek a lelkipásztor magángyűjteményét regisztrálják, adalékként számbaveendő az egyes plébániai gyűjtemények történetekor.

- Protestáns parókiák könyvtárainak katalógusai

Szerzetesi közösségek könyvtárai

Csakúgy, mint a katolikus világi egyház történetében, a magyarországi szerzetesrendek történetében a XVI. század mindenképpen a szétesés, a szervezeti egységek megszűnésének évszázada. A török által elfoglalt területek csakúgy, mint a protestantizmus különféle felekezeteihez csatlakozott városok és falvak megszűntek a szerzetesrendek jövedelemforrásául szolgálni. Javaikat elvesztették, szekularizálták azokat. Könyvtáraik így nagyrészt a városi könyvtárakat, illetve részben a protestáns iskolai gyűjteményeket gazdagították. Azok a katalógusok tehát, amelyek az utóbbiak gyűjteményeit mutatják be nekünk, részben a volt rendi könyvtárak történetének is dokumentumai. A megmaradt könyvtáraikról ismert katalógusokat rendek szerint csoportosítjuk, kihagyva azokat a közösségeket, amelyek bibliotékáiról nincs jegyzékszerű adatunk. Utalnunk kell arra a forrástömegre, amely II. Józsefnek a kontemplatív életet élők feloszlatásakor keletkezett, s amely feldolgozatlanul áll kéziratállományunkban, levéltárainkban.

Bencés könyvtárak katalógusai

A magyarországi könyvkultúra úttörőjének mondható rend a XVI-XVII. században csak nagyon szűk mozgástérrel rendelkezett. Egyetlen rendházuk könyvtáráról maradt fenn jegyzék, a pannonhalmiról. A kormányzóapátként működő Himmelreich György könyvtárának jegyzékét (1628) a magángyűjtemények katalógusai közt vettük számba.

Ferences könyvtárak katalógusai

Jóllehet a ferencesek a Török Hódoltságban és Erdélyben is részben megtartották rendházait, katalógus ferences könyvtárról csak kevés maradt fenn (Gyöngyös, Szakolca, Csíksomlyó). Tudjuk ugyanakkor, hogy a gyöngyösi katalógus csak töredékes, a mai könyvállomány kéziratos bejegyzései alapján gazdagabb XVI. századi anyagokat láthatunk, a szegedi, mindvégig az Alsóvárosban maradt könyvtárról pedig 1852-ből van először katalógusunk.

Premontrei könyvtárak katalógusai

A rend felvidéki rendházai megmaradtak, s hiteleshelyi tevékenységüknek köszönhetően megmaradt jövedelemforrásuk jelentős része. Könyvtáraik közül a leleszi prépostságéről van katalógusunk.

Jezsuita könyvtárak katalógusai

A rend dinamizmusának, szervezetségének és adminisztratív fegyelmének köszönhetően számos jezsuita rendház könyvtárát ismerjük katalógusaik alapján (Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár, Sopron). Missziós könyvtárukról, amely Temesváron 1651-ben 1800 kötetet számlált, sajnos csak leírás maradt ránk egy jelentésben. Iskoláik gyűjteményei közül tételesen a két egyetemét (Kolozsvár, Nagyszombat) ismerjük, de ezeket az iskolai könyvtárak közt vettük számba.

Pálos könyvtárak katalógusai

Magánkönyvtárak katalógusai

Könyvtárrendezés során készített katalógusok

Ehhez a csoporthoz nagyon kevés könyvjegyzék sorolható. Mindenképpen ide tartozik a két tudós könyvtár a XVI. századból. Hans Dernschwam (1552) és Zsámboky János (1586) is maga készítette el könyveinek leírását. Dernschwam máig használható indexet is mellékelte hozzá. Thurzó György esetében ismerjük a könyvtár rendezőjének nevét is. Samuel Hamel 1611-ben rendezte be a biccsei könyvtárat és rendezte újra a gyűjteményt. A katalógus is ezen alkalommal készült, s hozzá betűrendes mutató. Zrínyi Miklós csáktornyai könyvtáráról is egy újrendezés során (a költő végrendeletével egyidőben) készült katalógus 1662-ben; a nagyság szerint elrendezett gyűjtemény ezúttal szakrendbe került.

A könyvállomány számbavételekor keletkezett inventáriumok

Ezek a könyvjegyzékek általában egy nagyobb összeíráskörön belül keletkeztek, de nincs információnk arról, hogy az összeírás oka haláleset, osztozkodási per, konfiskálás vagy más hasonló lett volna. A legjobb példa talán a németújvári Batthyány Könyvtár 1654-es összeírása. Lehet, hogy Batthyány Ádám a testamentumát elkészítetvén számot kívánt vetni egyéb javaival is (mint ahogy Zrínyi Miklós esetében a könyvtárrendezés egyértelműen a végrendelet elkészülte után történt), de erre vonatkozóan konkrét adatunk nincsen.

1.2. Jegyzékszerű összeírások (hivatalos szervek összeírásai)

I.2.1. Hagyatéki összeírások

A hagyatéki leltár valamely elhunyt magánszemély tulajdonában volt és utána maradt ingó és ingatlan vagyon összeírása. Olvasmánytörténeti forrásaink több, mint 70%-a ebből a dokumentumkörből kerül ki. Miután a hagyatéki inventárium kiváló forrás bármely kor anyagi kultúrájának kutatásakor, természetes, hogy forrástípusként is sokat foglalkoztunk vele a szakirodalomban. Tulajdonképpen a francia Annales-iskola emelte ki számos más történeti forrástípus közül, s hangsúlyozta jelentőségét. Olvasmánytörténeti szempontból először Lucien Febvre „Ce qu'on peut trouver dans une série d'inventaires mobiliers. De la renaissance à la Contre-Réforme: Changements de climat” című tanulmányában értékelte. A francia könyvtár- és olvasmánytörténeti kutatók bőven kihasználták ezt a forrástípust: 1956-ban megjelent Roger Doucet kismonográfiája Párizs XVI. századi könyvtáiról, amit Henri-Jean Martin egészített ki egy tanulmányában; ugyanő példaértékű monográfiát is írt, majd ezt követte Albert Labarre műve Amiens XVI. századi olvasmányairól. Közben a hagyatéki összeírások más szempontú értékelése is megtörtént, amely lehetővé tette a könyvkultúrának a mindennapok kultúrája történetébe való beillesztését. Micheline Baulant tipológiája az eddigi eredmények összefoglalása, rendszerezése. A módszernek, a svájci forrásviszonyokra való alkalmazására szép példa Bernard Lescaze tanulmánya a genfi XVI. századi olvasmányokról.

A németországi szakirodalomban Walter Wittmann 1934-ben megjelent, máig módszertani tanulságokkal bíró könyve és Hildegard Neumannnak a tübingeni polgárság könyvkultúrájáról írt monográfiája után a 70-es években jelentek meg nagyobb tanulmányok. A 80-as évek

elejétől elkezdődött a hagyatéki inventáriumok forráskritikai elemzése: 1981-ben megjelent Günter Berger: „Inventare als Quelle der Sozialgeschichte des Lesens” című tanulmánya, amely egyben kutatástörténeti áttekintés is. Paul Raabe a többi olvasmánytörténeti dokumentum közé helyezve értékelte e forrástípust, majd Erdmann Weyrauch „Nachlassinventare als Quellen der Bibliotheksgeschichte” című írásában elvégezte a könyvtártörténeti szempontú értékelést. Az angol és a spanyol kutatások módszertanilag is számos tanulságot rejtenek magukban, jóllehet az elért eredmények általában egy-egy tudóséi, s nem szervezett csoportmunkáké. Külön kiemelhető az az eredmény, ahogy Miriam Usher Chrisman a XVI. századi Strasbourg hagyatéki inventáriumait elemzi, s elhelyezi a kulturális változásokról alkotott teljes képbe. Szlovákiában és Csehországban is nagy tömegben használták e forrástípust a könyvtártörténeti kutatásokban is (Pokorny, Cicaj, Repcak), ha forrástani elemzésük nem is készült el. A lengyel szakirodalomból olyan, a hagyatéki összeírásokra alapozott könyvtörténeti tanulmányt, amely egyben forráskritikai alapvetés is, csak a XIX. század első felére vonatkozóan ismerünk. A hazai történeti szakirodalom is bőven kihasználta az e forrástípus adta lehetőségeket, de az olvasmánytörténeti értékelés még nem történt meg.

Mivel olvasmánytörténeti dokumentumaink forráskritikai elemzését külön fejezetben végezzük el, itt csak a XVI-XVII. században Magyarországon fennmaradt hagyatéki inventáriumok fajtáira térnénk ki.

A továbbiakban tehát különbséget kell tennünk a hagyatéki leltárak között, aszerint, hogy mely szociális rétegbe tartozott az elhunyt, s aszerint, hogy az egykori Magyarországon hol élt.

Arisztokratáink, módosabb nemesek számára a könyv nem képviselt akkora anyagi értéket, hogy a hagyatékozási eljárás során részletes jegyzék készítését követelték volna meg. Így a hagyatéki leltár csupán könyvtártörténeti, de nem olvasmánytörténeti forrás. Megtudjuk ugyanis, hogy valamely nemesnek egyik udvarházában mekkora számú könyv volt, és annak mekkora volt a becsült értéke. A polgárhagyatékok esetében azonban csak akkor ilyen szűkszavú a forrás, ha a városi tanács kettős könyvelést valósított meg, vagyis létezett a hagyatéki jegyzékeknek egy „Maculatoria” és egy „Purum” sorozata. Vagyis, a helyszínen készített jegyzetekből tisztázatot készítették részben a tárgyalásra, részben az irattár részére. A „Purum” sorozat aztán már csak a könyvek számát és értékét jelölte meg. A városi levéltár selejtezésekor a „Maculatoria” sorozatot bizonyos idő elteltével más célra - mint papírt - felhasználták. Így járhattunk volna pl. Kassa esetében is, de szerencsére ott megmaradt mindkét sorozat, csaknem hézagmentesen.

Lényeges különbségek mutatkoznak az egyes területek, az egyes városok adminisztrációs gyakorlata között. Általában kijelenthetjük, ahol német anyanyelvű lakosság élt (városaink túlnyomó többsége az), ott a hagyatéki leltárak részletezőek, pontosak. Eltérések vannak persze a nyugat-magyarországi Sopron, a felvidéki Lőcse vagy az erdélyi szász városok között. Erdélyben az osztoszkodó-bíra (Theilungsherr) intézménye a hagyatéki leltárak sajátos sorozatát hozta létre, az úgynevezett Theilungsprotokollt. Ebben a hagyatéki tételek felsorolása után részletesen újra felsorolták az egyes vagyontárgyakat, immáron az örökösök személye szerinti bontásban. A felvidéki gyakorlat ehhez nagyon hasonló volt, de nem nevezték Theilungsprotokollnak az irattípust. Sopronban ez az ismételt felsorolás nagyon ritka, ott a margón jelezték inkább, ki mit örökölt a felsoroltakból, vagy egyszerűen már eleve örökösönként készítették el a jegyzéket.

A magyar adminisztrációjú városokban a hagyatéki leltár sokkal hanyagabban készült (több is volt az örökösödési per), s általában a könyvek leírása is összegezőbb, nem annyira részletes. Érdekes ilyen szempontból Kőszeg, ahol a XVII. század elején alakult ki magyar többség, s az

adminisztráció ettől kezdődően magyar, s a mi szempontunkból kevésbé használható; Kolozsvár, ahol a XVII. század közepére halnak el a szász hagyományok a hagyatéki leltárak adminisztrációja szempontjából, vagy Kassa, ahol a XVII. században évente váltotta egymást a magyar és a német ügyviteli gyakorlat.

Végül azt is megjegyezhetjük, hogy nagy általánosságban a XVII-XVIII. század fordulóján mindenütt eltűnik a részletes, egyes könyveket is feltüntető hagyatéki leltárbavétel, ez azonban már átvezet a tartalmi kérdésekhez.

I.2.2. Árvaügyi iratok

Tulajdonképpen a hagyatéki inventárium speciális fajtája: mielőtt a kijelölt tutor átveszi a gondjaira bízott gyermek örökségét, összeírást készítenek róla, s ezzel együtt a könyveket is számbaveszik. E csoportba soroltuk az olyan, levéltári értelemben nem árvaügyi iratokat is, mint például a Rákóczi-árvák Munkácsról Patakra vitt javainak conscriptioját, vagy a Csengeri gyermekekre vonatkozó Teleki-féle iratokat is.

I.2.3. Végrendeletek

A végrendelet a magyarországi gyakorlatban általában nem tartalmazta magát az összeírást. A végrendelező javairól, javainak féleségenkénti hányadáról rendelkezett a testamentumban. Természetesen találunk kivételt ez alól, s olvasmánytörténeti forrásaink sorába is ezért illeszthető be ez a dokumentumfajta. Főként a főpapi végrendeletek jelzik külön, felsorolás-szerűen a különösen értékes (kötésük aranyozása miatt értékes) könyveket.

I.2.4. Vagyonekobbzási jegyzőkönyvek

A gyakorlatban sajnos általában ez is hagyatéki összeírás, hiszen sokszor fej- és jószágvesztésről szolt az ítélet. Viszonylag sok ilyen típusú forrásunk van az 1671-1676 közti időkből, amikor a Wesselényi-féle összeesküvés kapcsán nem csupán nemesi javakat ítélték elkobzásra. Az európai szakirodalomban nem találkoztam a forrás külön kezelésével, illetve csak a francia forradalomban konfiskált javak összeírásainak olvasmánytörténeti elemzésével. A II. József-féle szekularizációs jegyzőkönyvek is e forrástípushoz tartoznak - bár ez mostani érdeklődésünkön kívül esik.

Mindenképpen e csoporthoz sorolandók, de az előzőektől elválasztandók azok az esetek, amikor valakinek tartozása fejében vagyont vagy ingó javainak egy részét valamely hatóság lefoglalja.

I.2.5. Peres ügyek iratai (jogi útra vitt viták, adósságok)

Nem gyakori, hogy valaki könyveiért pereskedjen, de előfordul, s ezért mindenképpen említést érdemel ez a forrástípus is.

I.2.6. Canonica visitatio jegyzőkönyvei

Csak abban az esetben említhető mint dokumentum a magánkönyvtárak forrástipológiájában, ha külön, a plébánia-, a parókia-, vagy a templom-összeírás mellett a szolgálatban lévő pap, lelkész privát gyűjteményét is számbaveszi „pro curiositate.”

I.2.7. Vegyes célú összeírások (például hivatal átadás-átvétel alkalmával stb.)

I.3. Jegyzékszerű összeírások (intézményi könyvtárak katalógusai mint magángyűjtemények jegyzéke)

I.3.1. Adományozások

Mint már az iskolai és a szerzetesi könyvtárak katalógusainak jellemzésekor említettük, gyakorta jegyezték fel külön az egyes könyvadományokat, hagyatékokat (bár az lényegében hagyatéki inventárium). Az adományok felsorolása mellett, ha az intézmény könyvtára proveniencia elv alapján volt rendezve, tehát elkülönítették az egyes adományokat, s együtt tartották a könyveket (pl. Nagyenyed, Székelyudvarhely), az adott téka összeírását magángyűjtemény jegyzékének is tekinthetjük.

I.3.2. Feljegyzések kölcsönzéséről

Paul Raabe tipológiájában az „Ausleihjournale” külön tétel, bár Európában is nagyon ritka 1750 előtt. Magyarországon csak az intézményi katalógussal egy kötetben jegyezték fel időnként a kölcsönzéseket, illetve ilyennek tekinthetjük a rendházak összeírásakor az egyes cellákban talált könyvek jegyzékeit. A ferences kolostorok esetében biztosan, hiszen a könyv is csak „ad usum” volt az övéké, más rendeknél további forrásokra van szükség annak eldöntésére, hogy az illető szerzetes magánkönyvtáráról vagy kölcsönzött könyvekről van-e szó.

I.3.3. Magánszemély könyvállományának az intézmény számára történő megvásárlásakor készült jegyzék

Egy-egy intézmény gyakorta gyarapította úgy könyvtárát, hogy elhunyt magánszemélyek családjától a könyvtárat megvásárolta. A keletkezett jegyzék az intézmény könyvtárán kívül egy magángyűjteményt is dokumentál.

I.4. Személyes iratok

I.4.1. Naplóbejegyzések vásárolt, elolvasandó vagy köttetendő könyvekről

- főként a peregrinus diákok omniáriumi, olyan naplók, amelyekben a diák a látottakon kívül minden vele történt dolgot feljegyzett.

I.4.2. Levelek

- amelyekben könyvek küldéséről jegyzékszerűen számolnak be.

I.5. Egyéb források

I.5.1. Feljegyzés személyes könyvkölcsönzésről

- tehát amikor magánszemély magánszemélynek ad kölcsön könyveket.

I.5.2. Adás-vételi feljegyzés

- nem hivatalos jogi aktusként.

I.5.3. Köttetési lista

I.5.4. Könyvszámla

Elsősorban könyvkereskedelem-történeti forrás, de nagyon fontos dokumentum a magángyűjtemények állománya rekonstruálásakor, illetve a gyűjtemény kialakulás-történetének megírását segíti.

I.5.5. Könyvbejegyzésekről fennmaradt könyvjegyzék

Úgy keletkezik, hogy valamelyik kötetébe egyéb könyveinek jegyzékét is beírja a tulajdonos.

I.5.6. A tulajdonos javainak különböző célú, nem hivatalos szerv által történt összeírásai közt fennmaradt könyvjegyzék

Számos könyvjegyzékünk tartozik e csoportba, ezek egy része olyan, amelynek levéltári iratkörnyezete nem teszi lehetővé annak megítélését, hogy milyen céllal készült a könyvek összeírása. Ebbe a csoportba soroltuk azonban azokat az eseteket is, amikor a tulajdonos költözésekor, a szállítás szervezésével kapcsolatban készült a javak számbavételének dokumentuma.

II. OLVASMÁNYTÖRTÉNETÜNK NEM JEGYZÉKSZERŰ FORRÁSAI

II.1. Levelek

- amelyekben könyv elolvasásáról, küldéséről van szó. Fontos forrás lehet a könyvjegyzékek egy-egy tételének azonosításakor (pl. lásd alább), továbbá egy-egy gyűjtemény keletkezés-történetének összeállításakor.

II.2. Irodalmi források

- önéletrajz, naplók olyan szöveghelyei, ahol könyvek olvasásáról, vételéről, eladásáról stb. van szó.

II.3. Idézetek (idézetjegyzékek)

Az idézetjegyzék természetesen nem a korból származó forrás. Egy-egy szerző olvasottságáról azonban tájékoztatást ad a műveiben idézett szerzők és művek jegyzékének elkészítése.

II.4. Könyvbejegyzések

II.4.1. Possessorbejegyzések

E forrástípus fontosságát több oldalról is meg lehet közelíteni: a gyakorlat azt mutatja, hogy kevés olyan korabeli könyvjegyzékünk van, amely mellé fel tudjuk sorakoztatni a tulajdonos ma is meglévő könyveit. A mai régikönyv-állomány possessorbejegyzései alapján rekonstruált könyvtárak kiegészítik tehát azokat a szűk ismereteket, amelyek a korabeli magyarországi könyvbirtoklást dokumentálják.

Amennyiben ismerjük a korabeli katalógust és a kötetek is megvannak, akkor az egyes könyvtételek feloldásának valószínűsége megközelíti a 100%-ot.

II.4.2. Margináliák, sorközi jegyzetek, aláhúzások

Az olvasási szokások kutatásának alapforrásai, különösen ha tudjuk, hogy kitől származnak. E szempontból tanulságos tanulmánygyűjtemény a „De captu lectoris”, de a magyar szakirodalomból is hozhatunk példát.

II.4.2. Régi raktári jelzetek

Ezen jelzetek segítségével is rekonstruálhatunk régi könyvállományt. Különösen fontos lehet, ha segítségükkel nyomon tudjuk követni egy-egy könyvtár kialakulásának történetét, vagy általuk erre vonatkozó adatokat nyerünk.

II.5. Töredék-adatok

Bármely, a jegyzékszerű dokumentumokat tartalmazó forrásban előfordulhat olyan eset, ahol a KtF I. bevezetőjében megfogalmazott könyvjegyzék-definíció nem érvényesül, tehát a felsorolt könyvek száma nem éri el az ötöt. Az ilyen dokumentumot nevezzük tipológiánkban töredék-adatnak.

A dokumentumok forráskritikai elemzése

Kutatásaink és feldolgozómunkánk jelenlegi állapotában nem vállalkozhatunk többre, mint a tipológiánkban említett forráscsoportok megvizsgálására, választ adva arra kérdésre, hogy azokat a legtagabb értelemben vett könyvtörténeti kutatások milyen szempontból használhatják. Nem tudunk (s e keretben, amire tudunk sem akarunk) tehát válaszolni a forráskritikát követő kérdésekre; célunk ehelyütt nem a XVI-XVIII. századi magyarországi olvasmánytörténet megírása.

A katalógusok és jegyzékek bibliográfiai szempontú jellemzése

Bibliográfiai forrásként a korban lejegyzett katalógus, illetve könyvjegyzék általában nem nagyon használható. Természetesen forráscsoportonként változó mértékben illik ez a megállapítás a dokumentumokra.

Ideális esetben a katalógus jelzi a szerző nevét, a mű rövid címét, a kiadási adatokat (hely, év, nyomdász, formátum), feltünteti továbbá, hogy a könyv kolligátum-e, s ha az, milyen további művek találhatóak a kötetben. Adatokat közölhet még a könyv kötésére és árára vonatkozóan, a visszakereshetőség érdekében megadja a könyvtári jelzetet. Ilyen katalógus azonban a korból nem maradt ránk. Intézményi könyvtárak katalógusai néha ugyan - különösen jezsuita intézmények esetében - megközelítik ezt a teljességet. A retrospektív nemzeti bibliográfiák összeállításakor az ilyen katalógusok nagy segítséget jelentenek, hírt adnak fenn nem maradt művekről vagy ismert munkák nem ismert kiadásáról.

A könyvjegyzékek túlnyomó többségének adatfelvétele azonban egy-egy kötetről nagyon hiányos. Induljunk ki a leggyakoribb forrástípusból, a hagyatéki leltár keletkezéséből. Ezt az összeírást legtöbbször azért végzik el, hogy a végrendelet végrehajtható legyen, így levéltárilag gyakran a végrendelettel együtt kezelt irat. Ugyanakkor nem tekintjük hagyatéki leltárban fennmaradt könyvjegyzéknek az olyan összeírást, amely a végrendeletben kiemelten szerepel (pl. értékes kötéssel bíró könyvek felsorolása). A hagyatéki leltár tehát általában közvetlenül a haláleset után készül, de gyakorta találkozunk olyan esetekkel is, amikor az örökösödés hosszabb peres eljárással történik, s valamelyik örökös kérésére évekkel a halál után újra összeírják az illető javait. A hagyatéki leltárak egy speciális változata az, amely gyámügyi eljárás során keletkezik.

Gyakorlatban a legtöbb összeírást ketten végzik, a könyvjegyzék tehát diktálással keletkezik. A végrendelet végrehajtásával felhatalmazott személy vagy intézmény (pl. városi tanács) képviselői közül az egyik diktál, a másik jegyzi a hagyatékozott tárgyak megnevezését. Mivel a hagyatéki leltár összeállításában nagyjából ez volt a gyakorlat, a könyvtételek címleírási teljessége és minősége két ember műveltségének függvénye. Két olvasott ember ugyanis (aki ismeri a legtöbb összeírt munkát), lényegesen használhatóbb jegyzéket készít, mint a műveletlenek. Az esetek egy részében ugyanis az egyik összeíró kézbe veszi a könyvet, s az első címlapról diktálja az adatokat. Nem ismerünk kolligátumot részletező hagyatéki leltárt. Általában a nyomdailag kiemelt szöveget diktálja le, jobb esetben kiemeli a szerző nevét. Ezért helytelen a leltár egyes tételeinek grammatikája (pl. a „De Jesu Christi divinitate”-ból a „De Jesu Christi” marad meg). Tegyük fel azonban, hogy a diktáló és a jegyző iskolázott ember, a diktálás jól hallható. Ez esetben a XX. századi filológus számára is használható a produktum.

Levéltári tapasztalatunk azonban nem igazol még ennyire ideális képet sem. A diktálás sokszor nem a címlapról, hanem a könyvgerincről történt, s így megtudjuk a szerző (jól-rosszul leírt) vezetéknevét, egy szót a címből, továbbá a ránézésre megállapított nagyságot (in 2, 4, 8 etc.) és természetesen a becsült értéket.

A többi, magángyűjteményekre vonatkozó jegyzészerű forrás is hasonlóképpen keletkezik; kivételek persze vannak.

Külön ki kell emelnünk ezen kivételek közül a két XVI. századi tudós-könyvtár katalógusát: Hans Dernschwamét és Zsámboki Jánosét. Mindkettőt a tulajdonos maga állította össze, láthatóan nagy szakértelemmel. Dernschwam részletezőbb, mindig jelzi a kolligátumokat, és gyakorta adja a gyűjteményes kiadások (Opera omnia, Scriptorum varii stb.) tartalomjegyzékét is.

A következő összeírástípus (a bibliográfiai adatok megadását szempontul véve) a könyvtár kezelésével megbízott szakember által készített jegyzék (Thurzó György 1611-es jegyzéke vagy a Zrínyi Miklós könyveiről készült 1662-es katalógus). A szerző nevét és a cím lényegét mindig megadják, s a formátum közlésével orientálnak az egyes tételek azonosításában. Míg azonban Samuel Hammel a Thurzó-könyvtár katalógusa összeállításakor részletezi a kolligátumok tartalmát, a Zrínyi-könyvtár összeírója nem teszi ezt - mivel a könyvek kétharmada ma is megvan, ez ellenőrizhető volt. Azt gondoljuk, hogy az arány az itt leírt művek száma és a valóban birtokoltak száma közt általánosítható. Tehát ha valaki statisztikailag akarja elemezni a korabeli könyvjegyzékek alapján, mennyi könyv volt Magyarországon egy adott időszakban, az így kapott számokat a tapasztalt arányban növelheti. (Mai könyvtáraink állományának vizsgálata is igazolja, hogy a XVI-XVIII. századi könyvtárakban sorakozó kötetek jelentős részben kolligátumok voltak.)

A jegyzékeken megjelenő könyvleírások bibliográfiai hiányai, a gyakori fantázia-címek (pl. Banyasz Csakany - ami nem műszaki kézikönyv, hanem teológia) szükségessé teszik az egyes tételek azonosítását.

Az egyes könyvtételek azonosíthatósága (állományrekonstrukció)

Egy tétel teljes bizonyossággal (egyetlen kiadásra) úgy azonosítható, ha ma is megvan az illető könyv, s abban szerepel a tulajdonos possessorbejegyzése. Ilyen eset azonban elég kevés van. A már többször említett Zrínyi Miklós e szempontból is rendkívüli eset: könyvei kétharmada ma is megvan. Van azonban számos magángyűjteményi jegyzékünk, amely így kisebb mértékben azonosítható (a Batthyány család könyvtára, Mossóczi Zakariás, Thurzó György, Rákóczi György stb.).

Az esetek túlnyomó többségében tehát azokra a kézikönyvekre vagyunk utalva, amelyek a XVII. századtól kezdve a könyvtárosok, a könyvtörténeti szakemberek szorgalmának köszönhetően rendelkezésünkre állnak.

Kiindulópontunk természetesen mindig maga a könyvjegyzék s a címleírás módja. Viszonylag egyszerű dolgunk van, ha az összeíró közli a szerző nevét. Ennek alapján az ősnymtatvány nagy biztonsággal, a XVI. századi mű (nem a kiadás!) nagy valószínűséggel azonosítható. A XVII. századi szerzőkkel ugyan több probléma van, de a nagy könyvtárak katalógusai (NUC, BLC, BN, BSB) jó irányadók. Természetesen sokszor fordított utat kell járni: a korabeli nagy bibliográfiákból kiindulva kell megállapítani a tényleges névformát (Georgi, Lipenius stb.), s aztán kereshetjük a kiadások modern címleírását. Ha az összeírás csak a szerző nevét adta meg, akkor a mű általában azonosíthatatlan. Nem csupán az antik szerzők esetében van így (pl. Ovidius, Vergilius stb.), de hasonlóképpen nem lehet sokra jutni egy Quercetanussal vagy

Johannes Posseliussal sem (még akkor sem, ha ezen a néven csak egyvalaki írt): kevés olyan XVI-XVIII. századi szerző van ugyanis, akinek csak egy műve ismert. Külön gondot jelentenek a gyakori anonymák, illetve pseudonymák, bár ezek megfejtése sem lehetetlen.

A szerző neve és egy rövid cím: már lényegesen több információ. A mű ennek segítségével már azonosítható. A kiadás azonban nem. Ritka kivételek persze vannak. Ha egy jegyzéken szerepel egy mű, s a nem jegyzékszerű forrásaink közt van erre vonatkozóan kiegészítő adat, akkor nagy biztonsággal a kiadás is tisztázható.

Csak egyetlen példa: A Rákóczi könyvtár 61. tétele: „Johannis Cruderi(!) Historiarum totius mundi Epitome”. Tolnai István pataki lelkész 1634. október 31-én a fejedelemnek írt levelében említ egy megkapott könyvet „Joannis Cluckeri(!) totius mundi historiarum Epitome.” Johann Clüver (Cluverus) egy, 1634-ben vagy előbb kiadott munkájáról van tehát szó. A nagy könyvtárak katalógusai, illetve ezek alapján fellapozott Elsevir-szakirodalom a művet is azonosította: „Johannis Cluveri Historiarum totius mundi epitome, a prima rerum origine, usque ad annum Christi MDCXXX ... Lugduni Batavorum, apud Jacobum Marcum” 1634 előtt. Kiegészített változata: „Accessit per ipsum authorem continuatio historiae ad annum MDCXXXIII.” Ez először 1634-ben jelenhetett meg, s minden bizonnyal ez volt meg Rákóczinak. A modern katalógusok azonban csak a következő editiókat említik: 1637, 1639, 1640, 1641, 1645, 1649, 1657, 1668. A Tolnai-levél teszi egyértelművé, hogy dacára a szakirodalom ismert adatainak, a könyv egy 1637-nél korábbi kiadásban volt meg Sárospatakon.

Természetesen vannak más támpontok is az azonosításhoz. Ilyen a formátum, amit a legtöbb összeíró megad. Igaz, ránézésre; valószerűtlen azonban, hogy ívrét kiadást említ egy nyolcadrétű vagy kisebb könyv esetén; a kis folio és nagy quarto persze összekeverhető. (A modern kézikönyvek sem következetesek ezen a téren.) Azok a forrástípusok - mint a levél, vagy a napló -, amelyekből tudjuk, hol vásárolt könyvekről esik szó, ténylegesen jobban orientálnak a kiadás helyének megállapítására. Példaként említhetjük Horváti Békés János omniáriumának számos bejegyzését (pl. Marburg 1672-1673: „emi Grammaticam Graecam Pasoris albis 42”). Az azonosításkor, ha ezen könyvnek van marburgi kiadása, valószínűsíthetjük (ha nem is állíthatjuk biztosan), hogy az volt meg a peregrinus diáknak.

Lényegesen nehezebb feladatot jelent a szerző nevének elmaradása. Nagyon kevés olyan modern kézikönyvünk van ugyanis, amely címmutatót is tartalmaz, vagy szakrendben közli a könyvek bibliográfiai adatait. Segítségül csak olyan XVII-XVIII. századi katalógusokhoz nyúlhatunk, amelyek tárgyak szerint csoportosítva adják meg a megjelent művek leírását (Bibl Class, Lipenius stb.) Az elért eredmény természetesen így is nagyon kétes, hiszen a XVI-XVIII. századi könyvtermésben nagyon gyakoriak a hasonló címek. Sok múlik a katalógus lejegyzőjén. Van, aki az első néhány szót írja le, vagy aki, ha ki is hagy szavakat, de azok sorrendjét nem cseréli fel; de sajnos gyakori - különösen a könyvgerincről diktált címeknél -, hogy a cím lényegét saját szavaival adja vissza, s ezen belül előfordul, hogy német könyvcímet latinul ír le, vagy fordítva. E helyen csak egy példát említenénk: Thurzó György biccsei könyvtárának katalógusa (1611) két részből áll: a szerzők nevének alfabetikus rendjét követi a formátum (tehát elhelyezés) szerinti felsorolás. Az alfabetikus részben találjuk a következő tételt: „Bohemiae trium statuum fidei confessio. Germanice 8”. Ez esetben szerencsésen megtudjuk egyrészt, hogy nem kell latin nyomtatványt keresni, másrészt a formátum szerinti felsorolásban németül is megtaláljuk a címet: „Einhellige glaubennss bekändenüss(!) der Augspurgischen Confession Zugethanen in Böhem.” Christoph Nicolaus Voigt könyvjegyzéke (1714) azonban sokszor csak a németre fordított címet adja meg.

Eddig az egyes tételek azonosítási nehézségeinek csak egy-egy csoportját jeleztük, hogy kimondhassuk: egy könyvjegyzéket csak önmagában lehet feloldani. Le kell tehát számolnunk azzal a lehetőséggel, hogy a nagy mennyiségű könyvjegyzék tételeit szétválasztva, alfabetikus sorrendbe rakva a feloldási munkák felgyorsíthatóak. Nem, minden egyes könyvjegyzék tulajdonosát megismerve, a rá vonatkozó egyéb, könyveket említő forrásokat bevonva, a könyvtár lehetséges kialakulás-történetének ismeretében lehet hozzákezdeni a könyvek azonosításához. Az appendixben hozott példa megoldása viszonylag egyszerű volt. Tudjuk, hogy Csanaki Máténak peregrinációja közben szerzett, s Gdanskban maradt könyveinek egy részét inventálta Debreczeni Tamás 1638-ban. Így is számos nyitott kérdés maradt az azonosítás után, s az egyes műveket kiadásig elmenően így sem sikerült azonosítani.

Továbbá említést kell tenni a feloldási gondok egy olyan köréről, amely nem oldható meg az illető mű valamennyi kiadásának kézbevétele nélkül. Még a legmodernebb szakkönyvek sem helyettesíthetik az autopsziát. Példaként a már többször idézett Thurzó könyvtár 1611-es katalógusának 33. tételét emeljük ki: „Aegidij Hunnii Apologia Germanica pro libro Concordiae Contra Hoffmannum.” A katalógus formátum szerinti részében kiderül, hogy egy nagyobb kolligátumról van szó, amelynek az idézett tétel az első darabja, s megtudjuk még Hoffmann keresztnévét: Daniel. A VD/16 a még cédulán lévő kiegészítésekkel együtt (e kiegészítések egy részét Wolfenbüttelben volt alkalmam használni) a következő megoldási lehetőséget adta: Aegidius Hunnius egy német nyelvű munkája lehet az idézett cím mögött: „Abtruck zweyer Schreiben deren Erstes eine lateinische Schrift dess Synodi der Leiptzigischen Wittenbergischen und Jhenischen ... Theologen so zu Wittenberg ... über und wider Doctorem Danielem Hoffmannum ... gehalten, und durch Doctorem Hunnium gefasst. Von D. Polycarpo Leiser aber D. Oleario und Ministerio zu Halle in Sachsen zugesand worden Anno 1593 Mense Septembri. Das Anderen eine Deutsche Apologia und Defension-schrift Doctoris Danielis Hoffmanni an Doctorem Johannem Olearium und Ministerium zu Halle in Sachsen wider das Decretum dess Wittenbergischen Synodi ... 1597, off. Erbeniana, in 4.” E leírásban azonban csak az „Apologia Germanica” szerepel, s nyoma sincs a „Formula Concordiae”-nak. Van azonban egy másik munkája Hunniusnak, amelynek címléírásában ez utóbbi igen, az Apologia nem olvasható: „Abtruck etlicher Schriften daraus nunmehr der vorlängt gehoffte genuinus Intellectus Formulae Concordiae, das ist der egentliche und rechte Verstand des Concordienbuchs ... erscheint. Allen denen so D. Samuel Hubers, D. Egidii Hunnen und D. Daniel Hofmans sambt deroselben Adhaerenten Schriften mit Nutz lesen und die in denselben befindliche wiederwertige Meinungen ... Mit gemeldtem Concordienbuche vergleichen wollen. Zu Nutz und sonderlichem Wolgefallen an tag gegeben. Anno 1597, in 4.” Mindkettő önállóan létező kiadvány. A Herzog August Bibliothek S 246b Helmst. 4o jelzetű kolligátumát kézbevéve fény derült a rejtélyre. A kolligátum első tagjának címlap recto az „Abtruck etlicher Schriften ...” címet, de versója az „Abtruck zweyer Schriften ...” kezdetű címléírást közli. A könyvben mindkét mű folyamatos lapszámozással megtalálható. Ez azt jelenti egyrészt, hogy a két munka külön-külön megjelent, majd ugyanebben az évben együtt is újraszédve, más betűtípussal kiadták őket. Thurzónak ez utóbbi volt meg, s Samuel Hamel a katalógus összeállításakor a két címlapot latinul értelmezve összefoglalta. A VD/16 ezt az együttes kiadást külön nem említi.

Az interpretáció lehetőségei és a források

Olvasmányszociológiai megközelítés: via regia?

Idézzük fel újra Reichard Wittmann optimista megállapítását: „Zweifellos sind die Bestandskataloge öffentlicher und privater Sammlungen eine via regia zur Erforschung der Sozialgeschichte des Lesens, der Lesegewohnheiten und Lektüretypen in zeitlicher, sozialer und regionaler Auffächerung.” Ebből a felsorolásból rögtön kizárható az olvasási szokások kutathatósága, hiszen ennek fő forrása maga az egyes könyv, annak kéziratos bejegyzései. A katalógusoknak és jegyzékeknek kétségtelen nagy előnyük viszonylagos nagy számuk, térbeli, időbeli elosztásuk, s az, hogy minden olvasó szociálisan vagy confessionálisan elkülönült csoportot reprezentál.

Nem állhatunk meg azonban ennél a megállapításnál; nehéz ugyanis megmondani, hogy a már feltárt forrásanyag hogyan viszonylik - a könyvgyűjtemények számát tekintve - a korabeli valósághoz:

- A nemesi könyvtárakról alig van forrásunk, még ha azoknak az ismert politizáló uraknak a számához viszonyítjuk is, akikről történelemkönyvek szólnak. A nemesi hagyatéki leltár, mint azt ennél a forrástípusnál már említettük, a legtöbbször nem részletezi az ingó vagyont, mint ahogy azt a polgári örökségek teszik. Ugyanez igaz a főpapságra is.

- A leginkább reprezentált réteg a polgárság. A forrásanyag azonban, pontosan az egyes városok adminisztrációja különbségéből adódóan, nem egyenletes eloszlású. Pusztán a statisztika oldaláról nézve a beszercei polgárság messze kiemelkedik műveltségével (akár Kassa fölét is), jóllehet az ottani adminisztrációnak köszönhető a nagyszámú forrás keletkezése; fennmaradásuk pedig az idők szeszélyének. Ugyanúgy, az adminisztrációs szokásokból úgy tűnhet, hogy a XVII. század vége és a XVIII. század eleje a könyvkultúra hanyatlását hozza, de épp ellenkezőleg, a megmaradt - igaz kisebb számú - forrás arról tanúskodik, hogy a könyvanyag nyelvileg is, tartalmilag is differenciáltabb lesz, megjelennek a szakkönyvek, a lektúr-irodalom stb. De a polgárságon belül is van alulreprezentált réteg. Nevezetesen, akinek biztosan volt könyvtára: az értelmiség.

Alig ismerünk iskolamestert, akinek könyvjegyzéke maradt fenn, jóllehet közülük sokan akadémiták voltak, s többüknek van komoly irodalmi munkássága is.

A polgárságon belül is meg kell jegyeznünk, hogy az elhunyt polgárok száma és a hagyatéki leltárak száma hogyan aránylik egymáshoz (bár ennek becslésére nehéz vállalkozni): talán Kassa az a magyarországi város, amelyre vonatkozóan világosabb képet alkothatunk. Ez a kép az általános európai arányokat mutatja: az elhunytaknak 8-12%-a az, aki után hagyatéki összeírás maradt fenn, s ezek közül 10-15%-ban van könyves adat (vagy összesítve említik, vagy jegyzékszerűen felsorolják). Külön érdekesség, de sajnos ritka példa, hogy a könyvek felosztását is nyomon követhetjük (az elhunytak 1-2%-a után maradt fenn ilyen típusú hagyatéki leltár).

- A lelkipásztorok, akiknek biztosan volt kisebb-nagyobb könyvgyűjteményük, ugyancsak az alig dokumentált réteghez tartoznak. Ha csak az Erdélyből peregrinált közel 2000 diákot tekintjük (1526-1750-ig számoltatva), s ezek közül alig húsznak olvasmányairól van forrásunk (1%!), akkor kérdőjeleink a via regia vonatkozásában csak gyarapodnak. A plébániai, parókiái könyvtárak csak elszórtan adnak hírt magukról - igaz, ezzel kapcsolatban sok illúziója nem marad annak, aki elolvassa a XVIII-XIX. századi magyarországi falusi papság (és emellett tanítók) műveltségéről írt tanulmányokat.

Ezek a hiányok természetesen nem jelentik azt, hogy a meglévő 1500-nál több könyvjegyzék nem lenne jó reprezentatív mintának. Az interpretáció során azonban a fenti szempontokat figyelembe kell venni, s most nem az egyes könyvjegyzékekhez (mint a könyvtételek feloldásakor), hanem az egyes szűkebb forráscsoportokhoz kell visszatérni, az értékeléseket az említett megszorításokkal elvégezni: s így a kutatási program kezdetén feltett kérdésekre - azaz, hogy ki, mikor, mit olvasott - az összegyűjtött források alapján statisztikai adatokkal lehetséges egyfajta választ adni.

A katalógusok és a könyvjegyzékek részben statisztikai, részben tartalmi elemzésével az egyes európai szellemi áramlatok hazánkban való jelenléte, egy-egy nagyhatású szerző (Erasmus, Melanchthon, Lipsius) elterjedtsége és olvasottsága ugyancsak leírható.

Összegezve: történeti olvasmányozás-sociológiai szempontból a retrospektív nemzeti bibliográfia (tehát az országban termelt könyvek jegyzéke) mellett az intézményi és a magángyűjtemények katalógusai elsősorú források annak a könyvállománynak a dokumentálására, amely az adott korszakban Magyarországon potenciálisan olvasható volt. Elemzésük tehát (mutatis mutandis) olyan eredményeket hozhat, amely a magyarországi olvasmánytörténet megírásához nagy súllyal járulhat hozzá. Hazánkban arra a kérdésre - amely oly gyakori a szakirodalomban -, hogy olvasták-e mindazt, ami rendelkezésre állt, illetve amit a könyvgyűjteményük jegyzéke mutat, nem nehéz válaszolni: a magánkönyvtárak jegyzékei csaknem kivétel nélkül az olvasott könyvek összeírásai - generációs könyvtárról csak elvétve tudunk (pl. a németújvári Batthyány könyvtár). A XVIII. században változnak a könyvgyűjtési szokások, de az ezt dokumentáló katalógusok a század második feléből valók.

Hatástörténeti megközelítés

A könyvjegyzék mint mentalitástörténeti forrás

A hazai szakirodalomban az egyes intézményi könyvtárak anyagának elrendezésére vonatkozóan csak olyan tanulmányokat találunk, amelyek megelégednek a descriptióval, s az egyes gyűjtemények szakrendjét önmagukban mutatják be.

Wolfgang Milde 1971-ben a középkori Cassiodorus-recepcióról írott tanulmányában a könyvjegyzékeket két szempontból tartja fontosnak az irodalom-, illetve a mentalitástörténeti kutatás száma: „Bei der Betrachtung der mittelalterlichen Kataloge muss man insbesondere zwei Eigenheiten beachten, in denen sich von den modernen [részben a korajúkoriaktól is - M. I.] unterscheiden. Mittelalterliche Bücherverzeichnisse, auch wenn es sich um Zugangsverzeichnisse oder um Listen verliehenen Bücher handelt, sollen in erster Linie den vorhandenen Besitz nachweisen ... Zum Anderen ist die Anordnung der Bücher in diesen Verzeichnissen zu beachten.”

Külön az utóbbi kérdéstről írta azután „Über Bücherverzeichnisse der Humanistenzeit” című tanulmányát, amelyben Francesco Petrarca „kedvenc könyveinek” listáját, Tommaso Parentucellinek a Vatikáni Könyvtár állományába ajánlott művek inventáriumát és Hartmann Schedel 623 könyvből álló magángyűjteményének katalógusát hasonlítja össze abból a szempontból, hogy az egyes szakcsoportok milyen sorrendben követik egymást. Hasonló módon hasonlította össze Veronika Gerz von Büren és Donatella Nebbiai-Dalla Guarda a cîteaux-i, a clairvaux-i és a párizsi Saint-Victor apátság XV. század végi katalógusait, s jutott hasonló eredményre. A hazai intézményi könyvtárak katalógusai ugyancsak lehetővé teszik az ilyen szempontok szerinti összehasonlítást, a magángyűjtemények jegyzékei közül pedig e szempontból kiemelkedik Pápai Páriz Ferenc listája elolvasandó könyvekről.

Olvasmánytörténeti szempontok

Georg Jäger már idézett kutatási jelentésében annak a diszkrepanciának a megszüntetésére, amely a modern elméleti megközelítések (kommunikáció-, recepcióelmélet) és a történeti kutatás között van, megpróbálta a „historische Lese(r)forschung” tartalmát egzakt módon úgy körülírni, hogy a központba az olvasót helyezte. Ily módon a „historische Lese(r)forschung” foglalkozik:

- Leser als Bedeutungsgeber von Texten
- Die Wirkung von Texten auf Leser
- Korrelation von Text- und Lesertypen
- Leser als Käufer, Entleiher und Benutzer von Büchern.

Ezeknek a témaköröknek a kidolgozásához a katalógus és a könyvjegyzékgyűjtemény nem elegendő forrás, hiszen ez alapvetően mennyiségi oldalról tud háttérforrásokkal szolgálni az itt felvetett kérdésre adandó válaszokhoz. A forrástipológia II. csoportjába sorolt dokumentumok azonban alapjául szolgálhatnak egy ilyen vizsgálatnak is. Tehát, ha az egyes európai szellemi áramlatok tényleges hazai recepcióját akarjuk vizsgálni, nem elégséges a történeti olvasmány-szociológia válasza, el kell jutnunk az egyes szövegekhez, s az egyes szövegek meghatározott kiadásaihoz. A régi könyv kézbevétele nélkül nem lehet hatásvizsgálatot végezni.

Három fontos területét emelnénk itt ki az autopsziára alapozott kutatás előnyeinek, egy-egy esettanulmány eredményeinek felidézésével.

Karl Stackmann „Die Auslegungen des Gerhard Lorichius zum Metamorphosen-Nachdichtung Jörk Wickrams. Beschreibung eines deutschen Ovid-Kommentars aus der Reformationszeit” című tanulmányában egy középkori Ovidius-átköltésnek (Ovidius felfogásnak) a XVI-XVII. századi továbbélését vizsgálta.

A Wickram-féle Ovidius fametszetekkel illusztrált. Lorichius ezeket átvette, azonban más-hogy helyezte el a szövegben, másként tagolta a szöveget. A képek alá morális tanulságokat írt (az eretnokség, a bűnös szenvedélyek és az udvari élet ellen). A kommentár tehát teljesen középkori szellemű, egy protestáns moralistához illően. 1581-től kezdődően Johann Feyerabendt átdolgozta ezt a kommentárt. Megváltoztatta a képek helyét, újakat is metszetett - megváltoztatta a könyv (ami ugyanígy Ovidius Metamorphoses-e maradt) mondandóját.

Stackmann számára a tanulság: „Der Wickramsche Ovid trägt mit seinem von Lorichius herrührenden Texten ein gut Teil mittelalterlichen Vorstellungen über Wesen und Aufgabe der Kunst bis ins Barockjahrhundert weiter. Denn wir wissen insgesamt viel zu wenig über die Nachwirkung mittelalterlichen Gedankengutes in der Literatur der frühen Neuzeit.”

A másik esettanulmány Günter Hess „Kommentarstruktur und Leser. Das «Lob der Torheit» des Erasmus von Rotterdam, kommentiert von Gerardus Listrius und Sebastian Franck”. Az 1511-ben Párizsban megjelent „Moriae Encomium” Listrius kommentárjaival 1515-ben Bazelban Johannes Frobeniusnál jelent meg újra. A Franck-féle fordítás és kommentár Ulmban 1534-ben hagyta el Hans Varnier műhelyét. Melanchthon Franckot „indoctae conditor historiae”-nek tartotta, Alexander Hegius Listriust „non solum Graece et Latine et Hebraice doctum verum etiam medicinae peritus”-nak tudta. A bázeli kiadás (Listrius-Frobenius) gyűjteményes kötet. Erasmus „Moriae Encomium”-ján kívül még két, Beatus Rhenanus kommentálta klasszikus szöveg (Seneca és Synesios de Cyrene) volt benne. Az ulmi kiadás (Franck-Varnier) is gyűjteményes kötet: Agrippa von Nettesheim „De incertitudine et vanitate omnium

scientiarum et artium” az „Encomium asini”-val és két teológiai traktátussal „zum tail verteütscht zum tail beschreiben durch Sebastianum Francken von Wörd.”

„Im Basler Sammelband ist er [ti. Erasmus műve] als Dokument noch ungebrochener humanistischer Selbstdarstellung im Traditionsraum der Antike zu sehen, der Ulmer Druck reduziert ihn auf das unumgängliche Mass, am Rande der Haylossigkaitt, Eyttelkaytt und ungewisshait aller Menschlichen Künst und Wesshaytt die Rede der Thorhait besser zu verstehen.”

Azok a források, amelyek tipológiánkban az első csoportot alkotják, általában az említett két művet „Ovidius Metamorphoses” és „Erasmus Encomia Morium”, esetleg „Erasmus Encomia Morium deutsch” formában említik. Ezen adatok alapján kommentáljuk mi az illető tulajdonos olvasottságát „antik auktorok ismerete”-ként, illetve „kortárs, közelkortárs humanista szövegek ismerete”-ként. A könyvjegyzékek feloldása tehát ezért is olyan fontos. Igaz, a hozott példák esetében - más forrás híján - lehetetlen megállapítani, melyik kiadásról van szó.

Itt térnénk rá arra a forráscsoportra, illetve interpretációs lehetőségre, amely a nyomtatott könyvek kézírásos bejegyzéseinek kutatásában és ezen adatoknak a könyvjegyzékekkel való szembesíthetőségében rejlik. Az eddigi hazai tapasztalatok azt mutatják, hogy a possessor-bejegyzések alapján rekonstruált könyvtárak tulajdonosaitól nem maradt fenn könyvjegyzék, illetve a jegyzéktulajdonosoknak csak egy-egy könyve került elő.

A könyvbejegyzések kutatása azonban nem csak az egyes volt gyűjtemények részbeni rekonstrukciójára jó, hanem lehetővé teszi az olvasási szokások megismerését: például az aláhúzások, a kiemelő jelek, a viták a margón, a megjegyzések a szöveghez stb.

A citátumregiszterek elkészítése egyik oldalról az író értelmiség hiányzó könyvjegyzékeit pótolná, másrészt rámutatna arra is, hogyan olvasták szerzőink az európai irodalmat, s lehetőség nyílna (mert általában említik) a pontos azonosításra: kommentár, kiadás.

Az egyes citátumok elemzése pedig rámutathat olyan, egyes szerzők hazai recepciójának pontos megítélését segítő szempontokra, miszerint egy-egy szerzőt milyen szellemben, milyen szövegösszefüggésben idéznek. Balázs Mihály mutatott rá például arra, hogy az erdélyi unitáriusok Erasmusra való hivatkozása tulajdonképpen csak a tekintély, s nem a teológus segítségül hívása; Antonio Possevino, amikor velük vitatkozik, elsősorban e tekintélyt akarja lerombolni, s nem az egyéb, ugyancsak citált teológusok nézeteit megcáfolni.

Olvasmánytörténeti források kutatása, nyilvántartása és kiadása

A magyar „könyves szakma” abban a szerencsés helyzetben van, hogy egy több, mint 100 éves szakfolyóirat áll rendelkezésére kutatási eredményei közreadásához: a Magyar Könyvszemle. E folyóirat történetében örvendetesen csak rövid időszakok voltak, amikor a könyv-, a könyvtár-, a könyvkiadás-, a nyomdászat-, a sajtó- és az olvasmánytörténet dokumentumainak felmutatása háttérbe szorult. A forrásközlemények mellett többségükben a tanulmányok is adattári elemet is tartalmazó feldolgozások. A jól működő folyóirat mellett meglepő az összefoglaló jellegű könyvek kicsiny száma - a nyomdásztörténetre ez éppúgy igaz, mint a minket közelebről érdeklő könyvtár- és olvasmánytörténetre.

Ami a kutatások tervszerűségét illeti, talán nem túlzás azt állítani, hogy az 1526-1750 közé eső időszak nem örvendett igazán népszerűségnek; pedig a Bibliotheca Corviniana magaslataból szemlélt két évszázad csak néhány szempontból tűnhet szürkének. Iványi Béla szívós és programszerű levéltári kutatómunkájának eredményei mellett a helytörténeti, az intézmény-, s főleg az iskolatörténeti kutatások bizonyították - ha ki nem is mondatott -, hogy a tükör, amelyben a Hódoltság-kori Magyarország művelődését, könyves kultúráját szemlélték, torz volt: A képet csak kiegészítette, új alapra azonban nem helyezte az egyes kiemelkedő személyek (Zrínyi Miklós, Rákóczi Ferenc stb.) irodalmi vagy éppen politikai tevékenysége háttereként felmutatott könyvgyűjtemény; a műveltség, a tájékozottság bizonyítéka.

Az ismert, a vizsgált korból származó jegyzékszerű olvasmánytörténeti források száma talán nem véletlenül maradt 100 alatt akkor, amikor 1979-ben Keserű Bálint elindította a máig sem befejezett szervezett kutatási munkát, amely a bevezetés első részében megfogalmazott célokat tűzte ki. Ezzel párhuzamosan indultak az ugyancsak tervszerű, a meglévő könyvanyag korszerű feltárását célzó kutatási munkálatok, amelyek keretében nagyjából a tipológiában a II. számmal jelölt csoporthoz tartozó források kerültek a szakemberek kezébe.

A további kutatások tervezhetőségét, az egyes levéltárak fondjegyzékei alapján az átnézendő iratcsomók kijelölését talán ez a tipológia is segíteni fogja.

Dolgozatunk forráskritikai részében hangsúlyoztuk, hogy a levél- és kéziratári források interpretációs lehetőségei sok szempontból korlátozottak, ezen dokumentumoknak a más forrástípusokból vett kiegészítése kívánatos. Éppen ezért tartjuk különösen fontosnak egy olyan információs rendszer felállítását, amely valamennyi, a korszakra vonatkozó dokumentumot együtt kezel, azaz a jegyzékszerű forrásokat, azok kézikönyvekkel való feloldását, a ma is meglévő könyvanyag katalógusát, amely katalógusban az egyes tételek címléírása kiter a könyvben lévő nem nyomtatott elemekre is (possessorbejegyzések, margináliák stb.); kiegészülve mindez a vonatkozó szekunder irodalom bibliográfiájával. Az információs rendszer tartalmi elemei természetesen nem születnek egyetlen struktúrában, s a gyakorlatban minden egyes rész-adatbázisa másutt készül. Ezen adatbázisoknak a nem túl távoli jövőben történő egyesítése azonban mindenképpen elengedhetetlen.

Munkánk jelenlegi szakaszában megteremtettük azt az alap adatbázist, amely az egyes könyvjegyzékeket tekinti adategységnek, s egy jegyzék leírását három részre osztja: a tulajdonosra, a gyűjteményre, illetve a jegyzékre vonatkozó adatokat rögzíti egyetlen egységben (rekordban). Emellett, alapul véve a ma is meglévő könyvek leírására használt adatlap rubrikáit, olyan adatbázist szerkesztettünk, amelynek a korabeli jegyzékeink egyes tételei az alapegységei (rekordjai). Az alábbiakban e két adatbázis leírását végezzük el röviden:

1. A könyvjegyzékek adatbázisa:

Egy-egy könyvjegyzékről a következő adatokat rögzítjük (ha van információ) - egy-egy rekord a következő mezőkből épül fel:

a **dokumentum** dátuma (15 0 0) KtF (a bibliográfiai nyilvántartás azonosító száma) (25 0 1)

a **tulajdonos** neve (200 0 0); származása (polgár, nemes, főnemes) (80 0 0); élt dátummal (25 0 0); élt hol (itt területet adunk meg: Felvidék, Partium, Erdély, Nyugat-Magyarország, Horvátország) (200 0 1); neme (1 = férfi, 2 = nő) (1 0 0); foglalkozása (200 0 1); nemzetisége (25 0 1); vallása (200 0 1) iskolai kollégium (300 0 1); iskolai universitas (1000 0 1); írása publikált (igen-nem) (1 0 0); írása manuscriptum (igen-nem) (1 0 0)

a **gyűjtemény** helye (150 0 0); a gyűjtemény keletkezési ideje (25 0 0); /a gyűjtemény jellege (intézményi-magán) kiderül a tipológiai besorolásból/

a **jegyzék** leírója (1 = a gyűjtő, 2 = a gyűjtő hozzátartozója, 3 = a gyűjtő megbízottja, 4 = hivatalos személy, 5 = nem tudjuk) (1 0 0); a jegyzék egykori lelőhelye (300 0 0); a jegyzék mai lelőhelye (300 0 0); a jegyzék kiadása (1500 0 1); Az „Adattár...” sorozatban hol jelent meg (25 0 1); a jegyzék tipológiai helye (20 0 1); a jegyzék tételszáma (hány könyv szerepel rajta) (4 0 0)

megjegyzés (1000 0 0)

Jóllehet a rekord felépítése önmagát magyarázza, talán nem felesleges néhány kiegészítő megjegyzés. A mezők megválasztása úgy történt, hogy a rekord maga ne csak a könyvjegyzékek regisztrálására legyen alkalmas, s úgy, hogy más, nem könyvtár-, illetve olvasmány-történeti adatbázishoz is kapcsolódhasson.

A *dokumentum* elnevezés tehát nem véletlen: a tipológiában a II.1., II.2. és II.5. típusú dokumentumokat ugyanis (tehát lényegében a töredék adatokat) ugyanitt rögzíthetjük, csak éppen nagyon kevés mezőt tudunk kitölteni. Ha azonban néhány év múlva például Magyarország helyrajzi könyvtártörténeti bibliográfiáját akarnánk összeállítani, akkor alapja a „gyűjtemény helye” mező lenne - ha nincs jegyzékszerű adatunk, akkor is tudunk egy-egy könyvtár bizonyos helységben való voltáról. Mivel ma még ezen töredék-adat adatbázis építése nem kezdődött meg, az olyan gyűjteményeknél, amelyeknek ismert korabeli jegyzékük és még egyéb apró adat is ismert állományukról, történetükről: most a megjegyzés rovatban rögzíthetjük.

Ugyanígy a tulajdonos iskolai végzettségére vonatkozó kérdések is részben a kapcsolódást hivatottak biztosítani a „Hazai iskolai matrikulák,” illetve a „Magyarországi tanulók külföldön” adatbázisokhoz; a publikált vagy kéziratban ismert művek igen/nem meglétének rögzítése pedig jelzi a II.3. forrástípus elkészíthetőségét (citátum regiszterek).

2. Az egyes könyvtételek adatbázisa:

Ez az adatbázis szolgálna ideális esetben minden olyan könyves munkát, amelyet az eddigiekben említettünk. Maga a rekord is a 187. jegyzetben említett, Borsa Gedeon és Pavercsik Ilona által irányított, a ma is meglévő könyvanyag katalogizálására kialakított adatlapot vette alapul (ezt az adatlapot a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtártörténeti és Bibliográfiai Bizottsága is véleményezte). Kiegészítését csupán egy helyen tartottuk indokoltnak, nevezetesen az első mezőt tettük hozzá (a korabeli jegyzéken szereplő címleírás rögzítésére). A rekord felépítése tehát:

A kézirat eredeti

egyres tételeinek olvasata (original, 400 0 0)

A feloldás:

a szerző(k) neve(i) (auk, 1400 0 1); a mű címe (cim, 1400 0 0); a kiadás helye(i) (hely, 400 0 1); a kiadás éve (ev, 400 0 1); a nyomdász(ok) vagy kiadó(k) neve(i) (nyom 400 0 1); a kötet terjedelme (terj, 400 0 0); bibliográfiai azonosító számok (azon, 400 0 1)

A példány leírása:

a könyvtár, ahol megtalálható, kóddal (kvt, 400 0 0); a mai raktári jelzet (jelz, 400 0 0); ha kolligátum, hányadik tagja a kötetnek (coll, 10 0 0); régi raktári jelzetek (rak1, 10 0 0; rak, 10 0 0; rak3, 10 0 0; rak4, 10 0 0; rak5, 10 0 0); a kötetben szereplő exlibris, illetve supra libros szövege (exl, 400 0 1); kézirat bejegyzések helye, betűhív szövege (msad, 800 0 0); az illusztrációk jellemzése, felsorolása (ill, 400 0 0); a kötés anyaga (kota, 400 0 0); a kötés dátuma (kotd, 400 0 0); a kötés színe (kotsz, 400 0 0); a kapcsok állapotára, meglétére vonatkozó megjegyzések (kapc, 400 0 0); a metszés milyensége (metszes, 400 0 0)

A könyvre vonatkozó információk feldolgozottsága:

publikálták-e már a kötet leírását (ki, és hol) (kiadta, 400 0 0; kiadh, 400 0 0); a tulajdonosok felsorolása kiemelten, a ma használt névalakban, jelezve a korabeli írásmódot (poss, 1000 0 1); a mű tárgyszavazása (targysz, 1000 0 1); a mű nyelve (nyelv, 25 0 1); annak jelzése, hogy kézitról van-e szó (kezir, 400 0 0); megjegyzés (megj, 1400 0 0)

Jól tudjuk, hogy a kötetre vonatkozó információk feldolgozásának két nagyon sokat vitatott, s még hosszú egyeztető munkát igénylő pontja van. Az egyik a korabeli nevek egységes írása. Alapul természetesen két alapvető munkát vehetünk: a MTA Irodalomtudományi Intézetében kidolgozott ajánlást, illetve a Régi magyarországi szerzők gyakorlatát.

Sokkal nehezebb kérdés a tárgyszórendszer kidolgozása. Ezen a téren sajnos a nemzetközi együttműködés is elmarad a könyvtáros világban egyébként megszokott színvonalról: nem létezik egységes tárgyszó-katalógus, különösen nem egy kijelölt (természetes vagy mesterséges) nyelven. Mivel minden nemzet csaknem teljes mértékben az országban hivatalos nyelvet használja, mi is indulásképpen a magyar nyelven való tárgyszavazás mellett döntöttünk.

A tárgyszó tartalmi mélységét tekintve még kevésbé lehetséges az együttműködés. Egy-egy kutatási irány még sokáig, a maga által tervezett interpretáció mélységéhez fogja szabni azt a mércét, amelyet a tárgyszavak kijelöléséhez használ majd. Kiindulópontként az RMNy alkalmazta tárgyszavakat tudjuk figyelmébe ajánlani mindazoknak, akik Magyarországon ilyen jellegű munkát végeznek.

A feltárt források kiadása

Az 1994. év végén lezáruló szervezett kutatások után várhatóan közel 2000 olyan, a könyv birtoklására, használatára vonatkozó feljegyzés lesz birtokunkban, amely legalább 5 különböző művet említ. Ezeknek a könyvjegyzékeknek körülbelül a fele jelent meg eddig nyomtatásban, de szándékaink szerint 1996-ra valamennyi kézbevehető lesz egyszerű szöveg-olvasatban.

A feltárt források használatát, a feldolgozó munka egyszerűbbé tételét azzal gondoltuk segíteni, hogy valamennyit az „Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez” sorozatban adjuk ki, függetlenül attól, hogy az eddig már másutt is megjelent.

Tipológiánkat a tervezett kutatás lezárásaként gondoljuk az akkor hozzáférhető jegyzékek mostani rendszer szerinti leírásával együtt publikálni. Ez nem jelenti azt, hogy a jegyzékek feldolgozásáról lemondanánk. Az oly sokszor emlegetett kumulatív index két mutatót fog tartalmazni az általunk kiadott jegyzékekhez:

(1) A könyvjegyzékek időrendes jegyzéke valamennyi rajta szereplő, már feloldott tétel azonosító számával, illetve utalással a jegyzéken nem szereplő, de possessorbejegyzésekből identifikált könyvekre.

(2) Az azonosított könyvtételek, utalással azokra a jegyzékekre, amelyeken előfordulnak.

Az azonosításon minden esetben olyan mértékig való feldolgozást értünk, amely egy kompromisszumon alapul. A kompromisszumra ugyanis gyakorlati okoknál fogva van szükség: az azonosítás mélységében nem mehetünk el mindenütt például a Zrínyi-könyvtár esetében látottig. Addig lesznek más, monográfiászerűen feldolgozott könyvtárak (Rákóczi-könyvtár, Thurzó-könyvtár stb.), a lehetőség szerinti legalaposabban megfejtett könyvjegyzékek. A nagy tömeg azonban (főként a polgárkönyvtárak) csupán a ma Magyarországon hozzáférhető kézikönyvek segítségével azonosított szerző-név és könyvcím lesz.

A kumulatív index összeállítása már elkezdődött, de minden bizonnyal rengeteg időt vesz majd igénybe akár egy meglehetősen elfogadható szintre juttatása is. Éppen ezért alakítottuk ki azt a gyakorlatot, amelyet az Adattár 13. utószavában már leírtunk, s amelyet azóta igyekeztünk betartani, miszerint:

A kiadás alapjául a jegyzék eredetije, illetve annak valamilyen fotomechanikus másolata szolgál. Vonatkozik ez a már megjelent könyvlistákra is; megkeresve az eredetit, sorozatunkban annak alapján jelent meg. Kivételként sajnos előfordult, hogy a jegyzék eredetije azóta elpusztult, miután kiadták vagy valaki lemásolta, s a hagyatékában maradt fenn. Ekkor csak a meglévő kópiát tudtuk a kiadás alapjává tenni.

A kiadás során megtartottuk a jegyzék eredeti formáját, elsősorban azért, mert a korabeli jegyző gyakran a kolligátumot úgy jelölte, hogy egyetlen tételszám alatt sorolta fel a műveket.

A névalakok egybe- és különírásában, a kis- és nagybetűk használatában, valamint a központosításban az eredeti iratot követtük. A rövidítések közül nem oldottuk fel a Sanctus, a Dominus, a Magister, a Frater, a Reverendus Pater ponttal jelölt abbreviációit. Jelölés nélkül oldottuk fel a pro-, per-, prae-, a con- és -us, a -que és item, valamint a nazálisok és ragvégződés szigláit. A személynevek rövidítéseit, az epla, epla, eppus, Irae stb. típusú alakokat zárójelben oldottuk fel.

A nyilvánvalón hibás leírásokat sem korrigáltuk, csak jeleztük, hogy észrevettük a hibát.

A jegyzékhez fűzött jegyzetekben is azt a szempontot érvényesítettük, hogy az adott helyen nem életrajzot, eszmetörténeti portrét stb. írunk, hanem a birtokolt könyveket soroljuk fel. Ennek megfelelően inkább a tulajdonos könyves ügeire vonatkozóan törekedtünk teljességre.

A kötetek végén lévő egyszerű személy- és helynévmutató a kiírt nevekre való utalásra korlátozódott; meg sem kíséreltük a tételek azonosításával szétválasztani az egyes azonos nevű személyeket. Ezeket a gondokat a reményeink szerinti kumulatív index oldja majd meg.

Zárszó

1963-ban az addigi könyves kutatások eredményeinek összefoglalásaként megjelent a két kötetes Kovács Máté szerkesztette mű, s ez akkor megfelelt a vele szemben támasztott igényeknek. Azóta azonban, s különösen az elmúlt két évtizedben nagyon sok minden történt. A könyvvel kapcsolatos diszciplínák - egy-egy kiemelt feladat megoldására alakult kutatócsoportnak (retrospektív nemzeti bibliográfia, Corvina-kutatások, könyvkötés-történeti adattár, fragmenta codicum stb.) köszönhetően, vagy más tudományterület segédtudományaként (iskolatörténet, irodalomtörténet stb.) - öröndetesen fejlődtek, s remélhetjük, hogy az ezredfordulóig elkészülhet „A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében ...-ig” című új, korszerű összefoglalás.

Ekkorra a tanulmányunkban közelebbről vizsgált dokumentumtípusok, az olvasmánytörténet jegyzékszerű forrásainak feldolgozása is elkészülhet, s fontos adalékul szolgálhat majd a nagyobb összefoglalás megírásakor.

Hangsúlyozzuk azonban, csak adalékként. Hiszen az előszóban említett európai szellemi áramlatok hazai recepciója történetének megírására irányuló munkák is csak így kezelhetik ezeket a forrásokat.

Bármelyik nagyobb célt tekintjük is irányadónak, az olvasási szokások vizsgálata elengedhetetlen kutatási terület; s ehhez tudni kell: ki, mit, mikor olvasott (erre a kérdésre részben választ kaphatunk jegyzékeink feldolgozásával); hogyan olvasta, milyen alkalmakkor (a könyv kézbevételeivel, az abban található forrástípusok orientálhatnak a válaszadásban); hogyan használta fel az azokban szerzett ismereteket (saját műveinek megírásában hivatkozott rájuk, vagy csak a művek tartalmának megismerésével mutathatjuk ki a hatást).

Végezetül tehát elmondhatjuk, jóllehet „A XVI-XVIII. század hazai olvasmányai” kutatási irány keretében a megismert vonatkozó források számban megsokszorozódtak, interpretációjukban és feldolgozásukban nem szakíthatók el a többi, a könyvvel kapcsolatos szakma, illetve az érintkező tudományterületek dokumentumaitól. Eredményes értelmezés csak valamennyi forrástípus együttes használatával érhető el, s külön ki kell emelnünk az autopszia fontosságát. A régi könyv kézbevétele nélkül nagyon nehéz - ha nem lehetetlen - lényeges dolgokat mondani a régi könyvekről.

**MONOK, István: Bücherkataloge und Bücherverzeichnisse in Ungarn 1526-1720.
(Quellentypologie, Quellenkritik, Quellenausgabe)
Szeged, 1993, Scriptum /Aufsätze zur Lesegeschichte V./**

Der vorliegende Band präsentiert diejenigen theoretischen Ereignisse, die in den letzten 14 Jahren im Rahmen des Projekts „Buch- und Lesekultur in Ungarn in dem 16-18. Jahrhundert“ aufgearbeitet wurden. Die Arbeit begann im Jahre 1979 und mit ihren Problemstellungen hatte die Absicht, an die aktuellen internationalen Forschungen anzuknüpfen. Der Sinn der historischen Leserforschung wurde zB. von Paul Raabe folgendermassen definiert: „Man möchte die Lesertypen, Lesegewohnheiten und Lesestoffe in früheren Zeiten erkunden.“ Im Vordergrund der Erforschung der ungarischen Buch- und Lesekultur standen die Verzeichnisse von privaten Bibliotheken. Es stand aber ausser Zweifel, dass die Aufarbeitung und Analyse der Rezeption von europäischen Geistesströmungen auch weiterer Quellentypen bedürfen. Manche Wege der Forschung wurden aber von Anfang an ausgeschlossen, so zB. die Frage nach der Buchproduktion (Geschichte des Druck- und Verlagswesens, die Buchillustrationen oder der Buchhandel), sowie die Geschichte der öffentlichen und Stadtbibliotheken wurden nicht zum Ziele der Arbeit gesetzt.

Der eigentliche Schwerpunkt lag in der Erforschung der Ungarischen Sozialgeschichte des Lesens. Hier wurden drei Fragen gestellt und zwar (1) welchen sozialen Schichten die Leser angehörten; (2) welche Bücher gelesen wurden; (3) wie sich die Lesestoffe wechselten? Im Laufe der Forschungsarbeit musste man aber mit einer früher nicht geplanten Erweiterung der Forschungsbasis und damit des Quellenmaterials rechnen. So wurde es notwendig, als Zusammenfassung der bisherigen Arbeit und Vorlage zu den weiteren Untersuchungen eine genaue Typologie der aufgearbeiteten Quellen zusammenzustellen. In diesem Sinne kann diese Arbeit als eine Quellenkunde betrachtet werden. Der Verfasser hat die Ergebnisse dieser Quellenkunde in drei grössere Abschnitte (Die verzeichnismässigen Quellen der Lesegeschichte; Die nicht verzeichnismässigen Quellen der Lesegeschichte; Die quellenkritische Interpretation der Dokumente) geordnet. Es ist wichtig, diesmal die wesentlichen Problemkreise dieser drei Abschnitte - wenn auch jetzt ohne Kommentar - darzustellen.

In dem ersten Abschnitt (Die verzeichnismässigen Quellen der Lesegeschichte) werden fünf Quellentypen ausführlich untersucht: Katalogmässige Niederschreibungen; Verzeichnismässige Niederschreibungen, d. h. Schriften von den staatlichen Behörden (Verlassenschaftsinventare, Verzeichnisse von Waisenämtern, Testamente, Konfiskationsprotokolle, Protokolle der Gerichtsverfahren wie zB. Prozesse von Schulden und die Protokolle der Canonica Visitationen; Dokumente verschiedener Art wie das Antreten eines Amtes etc.; drittens die verzeichnismässigen Niederschreibungen als die Kataloge von institutionellen Bibliotheken oder Verzeichnisse von privaten Büchereien (Schenkungen, Aufzeichnungen der Entlehnungen und die Verzeichnisse über den Kauf eines privaten Buchbestandes für eine Institution; viertens die Personalschriften (Tagebucheintragungen über die zu lesenden oder zu bindenden Bücher); Briefe. Fünftens die übrigen Quellen (Miscellanea) werden behandelt, wie die Aufzeichnungen über die privaten Entlehnungen; über den Kauf und Verkauf; Liste von den Bindungen; die Rechnungen; das Verzeichnis der Eintragungen; das Bücherverzeichnis in einem von nicht staatlichen Bekörden zu verschiedenen Zwecken zusammengestellten Inventar.

Der zweite Abschnitt (Die nicht verzeichnismässigen Quellen der Lesegeschichte) beschäftigt sich wiederum mit fünf verschiedenen Quellentypen: (1) Briefe; (2) Quellen der Literatur; (3) Zitate, d. h. Verzeichnisse von Zitaten; (4) Bucheintragungen (Possessorvermerke; Marginalien; interlineare Aufzeichnungen und Unterstriche sowie ältere Vermerke von Bibliotheken); (5) fragmentarische Angaben.

Der dritte Abschnitt (Die Quellenkritische Interpretation der Dokumente) wird auch in weitere Einschnitte gegliedert: Aufarbeitung der Kataloge und Verzeichnisse aus bibliographischer Sicht; Die Möglichkeit der Identifizierung von einzelnen Büchern; Die Möglichkeit einer Interpretation und die Quellen (Interpretation aus lese- und wirkungsgeschichtlicher Sicht; das Buchverzeichnis als mentalitätsgeschichtliche Quelle; Gesichtspunkte der Lesegeschichte); Die Erforschung, Registrierung und Veröffentlichung der Quellen der Lesegeschichte. Im Schlusswort wird dann der Plan einer neuen Monographie über das Buch- und Bibliothekswesen in Ungarn als wichtige Aufgabe der weiteren Forschungen erwähnt.